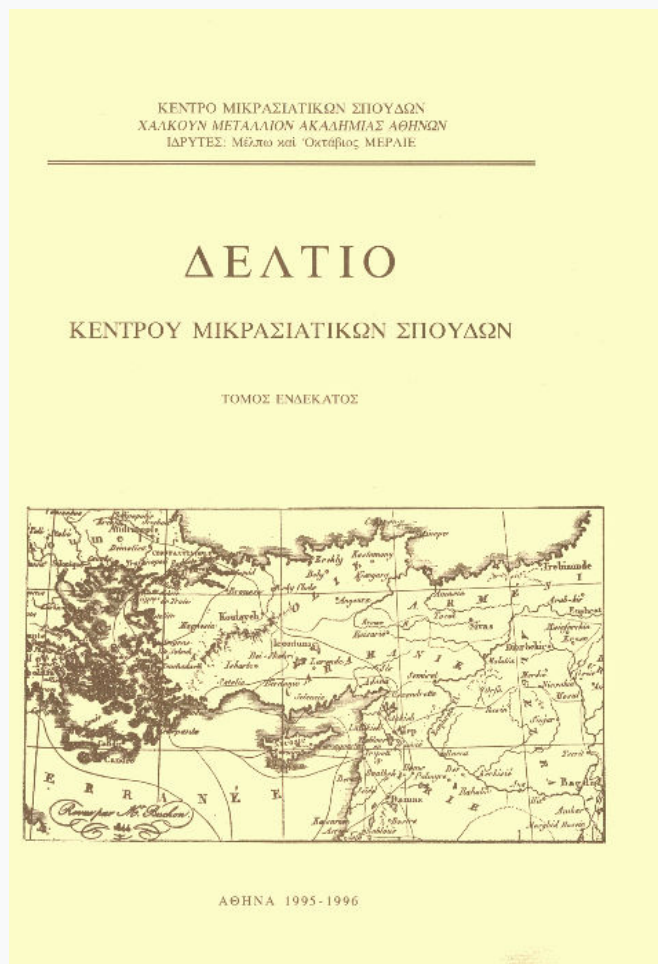

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Αμαρτίες, αρρώστιες και γιατρείες στη Μικρά Ασία στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες

Άγγελος Χανιώτης

doi: [10.12681/deltiokms.46](https://doi.org/10.12681/deltiokms.46)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χανιώτης Α. (1995). Αμαρτίες, αρρώστιες και γιατρείες στη Μικρά Ασία στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 13–44. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.46>

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

ΑΜΑΡΤΙΕΣ, ΑΡΡΩΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΕΙΕΣ
ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΜΕΤΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ*

1. Ἐπιγραφικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρρώστιας στὴν
ἀρχαιότητα: Ἰάματα, ἀναθήματα, ἐξομολογήσεις

Ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στοῦ φαινόμενο τῆς ἀρρώστιας ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἔρευνας ποὺ δὲν συνδέεται μόνο μετὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς ἱατρικῆς, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνίας, τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς θρησκείας. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένο στὴ θρησκευτικὴ διάσταση

* Πρώτη μορφή τοῦ ἄρθρου δημοσιεύθηκε στὰ πρακτικὰ τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου ἀρχαίας ἱατρικῆς τοῦ Λέιντεν (Chaniotis 1995). Ἡ παρούσα μορφή περιέχει πολλὰ προσθήκες καὶ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆ νεότερης βιβλιογραφίας (κυρίως MALAY 1994, PETZL 1991, PETZL 1994, PETZL 1995, RICL 1995, VERSNEL 1991). Χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες ἐπιγραφικῶν δημοσιεύσεων:

Bull. épigr.: Bulletin épigraphique, στὴ Revue des Études Grecques.

CEG 2: P.A. HANSEN, *Carmina epigraphica Graeca saeculi IV a. Chr. n.*, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1989.

I. Akoris: E. BERNAND, *Inscriptions grecques et latines d'Akôris*, Κάϊρο 1988.

I. Cret.: M. GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae*, Ρώμη 1935-1950.

IG: *Inscriptiones Graecae*.

IGUR: L. MORETTI, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, Ρώμη 1968.

I. Tomis: I. STOIAN, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Volumen II. Tomis et territorium*, Βουκουρέστι 1987.

I. Tralleis: F.B. POLJAKOV, *Die Inschriften von Tralleis und Nysa. I. Die Inschriften von Tralleis (Inschriften griechischer Städte Kleinasien, 36, 1)*, Βόννη 1989.

MAMA IV: W.H. BUCKLER - W.M. CALDER - W.K.C. GUTHRIE, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Vol. IV. Monuments and Documents from Eastern Asiae and Western Galatia*, Μάντσεστερ 1933.

Sardis VII: W.H. BUCKLER - D.M. ROBINSON, *Sardis. Volume VII. Greek and Latin Inscriptions. Part I*, Λέιντεν 1932.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

TAM V I: P. HERRMANN, *Tituli Asiae Minoris. Volumen V. Tituli Lydiae. Fasciculus I. Regio septentrionalis ad orientem vergens*, Βιέννη 1981.

του φαινομένου, ειδικότερα στην πίστη ότι η ασθένεια αποτελεί μορφή θεοδικίας και ότι προϋπόθεση για τη θεραπεία είναι η εξιλέωση.

Ἡ θρησκευτική διάσταση τῆς ἀρρώστιας εἶναι ἐκείνη πού πρώτη ἀναδύεται ἀπό τίς πρωιμότερες πηγές, γραπτές καί μή. Ἦδη ἀπό τῆ μυνική Κρήτη γνωρίζουμε τή συνήθεια νά ἀνατίθενται ὁμοιώματα ἢ παραστάσεις ἀσθενούντων μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος σέ ἱερά, π.χ. στό ἱερό κορυφῆς τοῦ Πεστοφά.¹ Βέβαια τὰ βουβὰ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα δέν ἐπιτρέπουν ἄλλα συμπεράσματα, πέρα ἀπό τὸ ὅτι μὲ τὴν πράξη αὐτὴ οἱ Μινωῖτες ἐναπόθεταν τίς ἐλπίδες τους γιὰ γιαιρεία στό θεῖο. Πιὺ εὐγλωττῇ εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς Ἰλιάδας, τοῦ ἀρχαιότερου κειμένου τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁρῶμενος ἀπὸ τῆ σκαὴ ἀποπομπῇ τοῦ ἱερέα τοῦ Χρύση ὁ Ἀπόλλωνας στέλνει θανατικὸ στοὺς Ἀχαιοὺς πού μόνο μὲ τὴν ἐξιλέωση καὶ τὴν προσφορὰ πλούσιας θυσίας θὰ πετύχουν τὴ λύτρωσή τους (Ἰλ. Α 43-100). Ἡ πρώτη κιόλας ραψωδία τοῦ ἔπους μαρτυρεῖ μιὰ ἰδέα πού σίγουρα εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ ἐπιβιώνει μέχρι τίς μέρες μας, τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει μιὰ αἰτιατὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀρρώστια καὶ κάποιο ἀνθρώπινο παράπτωμα πού προκάλεσε τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν.² Τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴ συναντοῦμε ἀκόμα καὶ στὴν Ἀθήνα τοῦ κλασικοῦ διαφωτισμοῦ. Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ παρακολουθοῦσε ἀμήχανη τὸν ἀποδεκατισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν σφοδρὸ λοιμὸ, ζωντάνευε ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ τρομερὴ ἐπιδημία ἦταν ἡ βοήθεια πού πρόσφερε ὁ Ἀπόλλων στοὺς Σπαρτιάτες.³

Ἡ περιγραφή τοῦ λοιμοῦ ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη (2, 48-53) εἶναι κείμενο σημαντικό καὶ γιὰ ἓνα πρόσθετο λόγο: Ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικὸς μᾶς δίνει τὴν πρώτη στὴν ἐλληνικὴ γραπτὴ παράδοση *προσωπικὴ* μαρτυρία ἐνὸς ἀσθενοῦς γιὰ τὴν ἐμπειρία του μὲ τὴν ἀρρώστια. Ἀνάλογες μαρτυρίες περιλαμβάνει ἡ μεταγενέστερη φιλολογικὴ καὶ ἐπιγραφικὴ παράδοση, μὲ γνωστότερα παραδείγματα τίς «Ἱερὲς ἱστορίες» τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδη καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ λεγόμενα *ἰάματα*, δηλαδὴ περιγραφὰς ἀσθενειῶν καὶ θεραπειῶν πού βρῖσκονται σὲ ἐπιγραφὰς σὲ διάφορα Ἀσκληπιεῖα (Ἀθήνας, Ἐπιδαύρου, Λεβήνας, Περγάμου).⁴ Οἱ προσωπικὲς ἀφηγήσεις θεραπειῶν

1. Βλ. π.χ. Davaras 1976, σσ. 246-247.

2. Βλ. π.χ. Steinleitner 1913, σσ. 97-99· Rohde 1925, τόμ. 2, σ. 76 σημ. 1· Pettazzoni 1936, σσ. 62-63, 67-68· Kudlien 1978· Noorda 1979· Frisch 1983, σσ. 42-43· Burkert 1984, σσ. 59-61· Petzl 1988, σ. 156· Petzl 1991· πρβ. Siebenthal 1950. Γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα βλ. π.χ. Danforth 1989, σσ. 74, 76-83, 92-93, 108-109.

3. Θουκ. 2, 54, 4: *μνήμη δὲ ἐγένετο καὶ τοῦ Λακεδαιμονίων χρηστηρίου τοῖς εἰδόσιν, ὅτε ἐπερωτώσιν αὐτοῖς τὸν θεὸν εἰ χρὴ πολεμεῖν ἀνέειλε κατὰ κράτος πολεμεῖναι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι.*

4. Συλλογὴ σχετικῶν μαρτυριῶν στὸ ἔργο τῶν Edelstein-Edelstein 1945, τόμ. 1, ἀρ. 428 (Ἀθήνα, 2ος αἰ. μ.Χ.), 432 (Ἐπιδαυρος, 2ος αἰ. μ.Χ.), 439-441 (Λεβήνα, 1ος αἰ. π.Χ.). Τώρα μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Περγάμου πού δημοσίευσε πρόσφατα

ἀναμφίβολα ἔχουν τεράστια σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τόσο τῆς ἱατρικῆς ὅσο καὶ τῆς θρησκείας. Συνήθως, ὁμως, οἱ συντάκτες τοὺς ἦταν καλλιεργημένα ἄτομα, μερικές φορές γνώστες τῆς ἐπιστημονικῆς ἱατρικῆς τῆς ἐποχῆς τοὺς, ὅπως μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὴ μνεῖα συνταγῶν καὶ θεραπειτικῶν μεθόδων. Ἔργα μᾶλλον καλλιεργημένων ἀτόμων ἀνώτερης κοινωνικῆς θέσης εἶναι καὶ οἱ λίγες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, συχνὰ ἔμμετρες, ποὺ δίνουν λεπτομερεῖς περιγραφές τῆς ἀρρώστιας ποὺ ὀδήγησε κάποιον συγγενή τοὺς στὸ θάνατο. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα σχετικὰ κείμενα εἶναι τὸ ἔμμετρο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ποὺ ἀνέθεσαν οἱ γονεῖς τοῦ Λούκιου Μινίκιου Ἀνθιμιανοῦ, ποὺ πέθανε τεσσάρων ἐτῶν, πέντε μηνῶν καὶ εἴκοσι ἡμερῶν στὴ Ρώμη τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. (SEG, XXIX, 1003). Ὁ πατέρας τοῦ νεκροῦ, γιαιτρός ὁ ἴδιος, περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὶς ἀλλεπάλληλες ὀδυνηρὲς ἀρρώστιες τοῦ γιοῦ του στοὺς ὄρχεις (νόσῳ πῆξαν χαλεπὴ διδύμους πέρι), τὰ ὅσα (σῆψιν γάρ (λαί)οῦ πεδίον ποδὸς εἶχεν ἐν ὅστοις) καὶ τὴν κοιλιακὴ χώρα (ἐτέραν πάλι μοι νόσον ἤγαγε γαστρός Μοῖρα σπλαγχνά μου ὀγκώσασα καὶ ἐκτῆξασα τὰ λοιπὰ) καὶ τὶς ἀπελπισμένες προσπάθειες τοῦ ἴδιου καὶ συναδέλφων του νὰ τὸν σώσουν (ὁ ταλαίφρων γεννήσας εἰάσατό μου νόσον αἰνὴν, ... εἴτ' ἑταμόν με φίλοι γενέτου καὶ μου ὅστέ' ἀνέϊλαν).

Ἐξίσου σημαντικὲς, ἰδίως γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἰδεῶν, εἶναι βέβαια οἱ μαρτυρίες ἀπλῶν ἀνθρώπων. Δυστυχῶς εἶναι πολὺ σπάνιες. Τὴ νοοτροπία τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ ἀντανακλῶν μέχρι κάποιο βαθμὸ οἱ ἱστορίες θαυματουργῶν θεραπειῶν στὶς συλλογὲς ἱαμάτων γνωστὲς ἀπὸ τὰ Ἀσκληπιεῖα τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Λεβήνας καὶ τῆς Ρώμης.⁵ Ὡστόσο ἀκόμα καὶ αὐτὲς οἱ ἱστορίες μᾶλλον συντάσσονταν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ ὄχι τοὺς ἀσθενεῖς· ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀφηγήσεις προσωπικῶν ἐμπειριῶν μὲ τὸ φαινόμενο τῆς ἀρρώστιας.

Οὐσιαστικὰ διαθέτουμε μόνο μιὰ ὁμάδα τέτοιων πρωτογενῶν πηγῶν, τὶς λεγόμενες «ἐξομολογητικὲς» ἢ «ἐξιλαστικὲς» ἐπιγραφές (confession inscriptions, propitiatory inscriptions, Beichtinschriften, Sühneinschriften) ποὺ βρίσκονται σὲ διάφορα ἱερά τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 1ο ὡς τὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁶ Αὐτὰ τὰ κείμενα, γραμμένα σὲ

ὁ Müller 1987, σ. 194 (2ος αἰ. μ.Χ.). Γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντανακλᾷ ἡ φιλολογικὴ παράδοση τὸ φαινόμενο τῆς ἀρρώστιας βλ. Grmek 1989, σσ. 17-46.

5. Γιὰ τέτοιες συλλογὲς ἱαμάτων βλ. Herzog 1931· Edelstein-Edelstein 1945, τόμ. 1, ἀρ. 423, 424, 426, 438· πρβ. Chaniotis 1988, σσ. 19-23, 51-52, 86 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Βασικὲς ἐκδόσεις: IG, IV², 1, 121-122 (Ἐπιδαυρος, τέλη 4ου αἰ. π.Χ.)· I. Cret. I, xvii 8-12 (Λεβήνα, 2ος αἰ. π.Χ.)· IGUR, I, 148 (Ρώμη, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ.).

6. Συλλογὴ τῶν ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν G. Petzl (Petzl 1994). Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία ἐντοπίζονται βλ. Petzl 1994, σ. vii. Γενικὰ γιὰ τὶς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές βλ. Steinleitner 1913· Zingerle 1926· Reitzenstein 1927, σσ. 137-141· Pettazzoni 1936, σσ. 54-115, Pettazzoni 1954, σσ. 57-

άπλη μορφή της ελληνικής, με πολλές συντακτικές και γραμματικές ανωμαλίες, ακολουθούν την ίδια τυπική δομή: "Ένα άτομο εξομολογείται κάποιο αμάρτημα είτε δικό του είτε (σπανιότερα) κάποιου συγγενούς του. Στην όμολογία του εξαναγκάστηκε ο ένοχος από κάποια τοπική θεότητα, που τον καταδίωξε με αρρώστιες ή άλλα ατυχήματα. Όταν ο ένοχος τιμωρούνταν από τη θεότητα με το θάνατο, κάποιος συγγενής του αναλάμβανε να άφηγηθεί το αμάρτημα και τη θεοδικία. Άλλοτε πάλι θύματα της θεϊκής όργης έπεφταν στενοί συγγενείς του ένόχου. Συνήθως ή αρρώστια υποδηλώνεται με κάποια γενική και άοριστη έκφραση⁷ υπάρχουν όμως και περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται το συγκεκριμένο είδος της άσθενειας ή απεικονίζεται (σέ ανάγλυφη παράσταση) το άρρωστο όργανο (πίν. 1, 33 περιπτώσεις).⁸ Στη συνέχεια ο ένοχος (ή ο συγγενής του) προσπαθεί να εξιλεωθεί για το αμάρτημά του, προειδοποιεί τους συνανθρώπους του να μην υποτιμούν τη δύναμη των θεών και ύμνει τους θεούς. Φυσικά, δεν είναι όλα τα κείμενα τόσο λεπτομερή ή πλήρη· μερικές φορές κάποια άοριστη έκφραση άρκει για να υποδηλώσει την πολύπλοκη άλληλουχία άμαρτίας, τιμωρίας και εξιλέωσης.⁹ Δίνουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα εξομολογητικών έπιγραφών: «Έπειδή ή Τροφήμη, ή θυγατέρα του Άρτεμίδωρου του έπιτεγόμενου Κιωννά, κλήθηκε από το θεό να του προσφέρει κάποια ύπηρεσία και δεν θέλησε να έρθει γρήγορα, την τιμώρηση ο θεός και της πήρε τα λογικά. Ρώτησε λοιπόν την Ταρσηνή Μητέρα και τον Άπόλλωνα Τάρσιο και τον Μήνα Άξιότινό του Άρτεμιδώρου¹⁰ που κυβερνά

59· Robert 1964, σσ. 23-33· Varinlioglu 1983· Frisch 1983· Parker 1983, σσ. 254-255· Herrmann 1985· Petzl 1988· Petzl 1991· Versnel 1991, σσ. 75-81· Petzl 1994, σσ. vii-xviii· Petzl 1995, σσ. 41-48· Riel 1995.

7. Π.χ. Petzl 1994, άρ. 9 (πολλά παθόντος), 43 (έγενόμην όλόκ[λ]ηρος, δηλ. «θεραπεύτηκα»), 62 (εί έσται όλόκληρος), 67 (πεποσχότα), 94 (κολασθεΐσα και θαραπευθΐσα), 96 (κολασθεΐσα... [x]ai áφελπισθοΐσα υπό ανθρώπων), 100 ([x]ai ταπιπτω είς áσθενειαν), 114 (κολασθεΐσα και σωθεΐσα), 123 (άποκατέστ[η]σε [τῷ έμ]ῳ σώματι).

8. Petzl 1994, σσ. viii, xvii. Γενικά για την παράσταση άρρωστων μελών του σώματος σέ αναθήματα, τάματα και εξομολογητικές έπιγραφές βλ. κυρίως van Straten 1981, σσ. 135-140. Πρβ. Aleshire 1989, σσ. 40-42· Forsén 1991· Forsén-Sironen 1991.

9. Συνήθως χρησιμοποιούνται οι παρακάτω όροι: Για την άμαρτία: άμαρτάνω, άμάρτημα, άμαρτία· για τη θεϊκή τιμωρία: κολάζειν, νεμεσεΐν, έπιζητεΐν, άναζητεΐν, έκζητεΐν, έν κολάσει ποιεΐν, τάς δυνάμεις άναδεικνύειν/δεικνύειν (ό θεός), κόλασις, νέμεσις· για τη θεϊκή έντολή: παραγγέλλειν· για την εξιλέωση: ίλάσκεσθαι, έξίλάσκεσθαι, ίλαστήριον, ίεροποίημα, θυμολυσία, θυμολυτεΐν, λυτρόομαι, λύτρον, εύλογεΐν· για την όμολογία και καταγραφή της άμαρτίας σέ στήλη: έξομολογεΐσθαι, όμολογεΐν, όμολογία, στήλο-γραφεΐν.

10. Ό Μής είναι ιρανική θεότητα του φεγγαριού, τα Άξίοττα τόπος σημαντικού ίερού του και ό Άρτεμίδωρος ό ιδρυτής της συγκεκριμένης λατρείας του Μηνός Άξιότινου. Για την άναφορά του όνόματος του ίδρυτή μίας λατρείας μαζί με τις επικλήσεις του θεού βλ. Gschnitzer 1986, σσ. 47-49.

τά (ἢ τὴν) Κορεσα. Κι ὁ θεὸς πρόσταξε νὰ γραφτεῖ σὲ στήλη ἡ τιμωρία (μου) καὶ νὰ ἐγγραφῶ γιὰ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν στοὺς θεοὺς».¹¹ Στὸ κείμενο αὐτὸ ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου στὴν ἀφήγηση, ἀπὸ τὸ τρίτο πρόσωπο (αὐτὴν, ἠρώτησε κ.λπ.) στὸ πρῶτο πρόσωπο (ἐμμεν-τὴν), ποὺ μάλλον φαίνεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐξομολογήσεις γίνονταν μὲν ἀπὸ τὸν ἔνοχο, καταγράφονταν ὁμως ἀπὸ ἱερεῖς, ἰδίως ὅταν ὁ ἐξομολογούμενος ἦταν ἀναλφάβητος. Ἕνα δεῦτερο παράδειγμα: «Ὁ Διογένης εἶχε κάνει ἓνα τάμα γιὰ τὸ βόδι του, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐκπλήρωνε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τιμωρήθηκε ἡ θυγατέρα του Τατιανὴ μὲ ἄρρώστια στὰ μάτια της. Τώρα ὁμως ἐξιλειώθηκαν καὶ πρόσφεραν τὸ ἀφιέρωμα».¹² Μόλις μιὰ συμφορὰ κτύπησε τὸ σπίτι τοῦ Διογένη, ἄρχισε νὰ ἀναρωτιέται γιὰ ποιοὺ λόγους τὸν κατὰτρεχαν οἱ θεοί· μόνος του ἢ μετὰ ἀπὸ συζητήσεις μὲ τοὺς ἱερεῖς θυμήθηκε καὶ ὁμολόγησε ὅτι εἶχε ἀφήσει ἀνεκπλήρωτο ἓνα τάμα του. Γιὰ νὰ ἐξιλειωθεῖ ὄχι μόνο πρόσφερε τὸ ὀφειλόμενο τάμα, ἀλλὰ καὶ ἀνέθεσε μιὰ ἐπιγραφή μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ ἁμαρτήματός του. Ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ ἄλλα, λεπτομερέστερα κείμενα, ἡ ἐξιλέωση περιλάμβανε καὶ διάφορες ἱεροπραξίες (βλ. κάτω). Αὐτὸ ποὺ δὲν συνάγεται ἀπὸ τὸ κείμενο εἶναι ἂν ἡ Τατιανὴ γιатρεύτηκε ἢ ἂν ἡ ἐξιλέωση ἀπλῶς λύτρωσε τὴν οἰογένεια τοῦ Διογένη ἀπὸ ἄλλες μελλοντικὲς συμφορὲς.

Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν κειμένων, διατυπωμένων χωρὶς ἐπιτήδευση καὶ ὑψηλὲς λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς χωρικοὺς ποὺ ζοῦσαν στὶς ἀπομακρυσμένες κώμες ποὺ ποτὲ δὲν ἔλκυαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλολογικῶν πηγῶν μας, εἶναι προφανές. Μολονότι ὑποθέτουμε ὅτι τὰ κείμενα καταγράφονταν μὲ τὴ βοήθεια ἱερέων,¹³ οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς παραμένουν προσωπικὲς μαρτυρίες καὶ ἐκφράζουν μὲ ἄμεσο τρόπο τὰ αἰσθήματα καὶ τίς ἀντιλήψεις ἀπλῶν ἀνθρώπων ὅταν βρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ τὴν ἄρρώστια, τὴ θεραπεία, τὴν ἱατρικὴ καὶ τοὺς γιатρούς. Ἄν καὶ οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν συζητηθεῖ συχνὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας (βλ. σημ. 7), ἡ συμβολὴ τους στὴν ἱστορία τῆς ἱατρικῆς παραμένει σχετικὰ παραμελημένη.¹⁴ Ὡστόσο, γιὰ νὰ τίς κατανοήσουμε καλύτερα

11. Petzl 1994, ἀρ. 57: *ἐπὶ Τροφίμῃ Ἀρτεμιδώρῳ Κι/κιννάδος κληθεῖσα ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἰς ὑπηρεσίας χάριν μὴ/βουληθούσα ταχέως προσελθεῖν, ἐκολάσεται αὐτὴν μα/νῆναι ἐποίησεν*· ἠρώτησε οὖν Μη/τέρα Ταρσηνὴν καὶ Ἀπολλῶνα Τάροι/ον καὶ Μῆνα Ἀρτεμιδώρῳ Ἀξι/οττηνὸν Κορεσα κατέχοντα, καὶ ἐκέλευεν σπηλιογραφη/θῆναι νέμειν καὶ καταγρά/ναι ἐμμεντὴν ἰς ὑπηρεσίαν τοῖς θεοῖς.

12. Petzl 1994, ἀρ. 45: *Διογένης[ς] εὐξάμενος ὑπὲρ τοῦ/βοός κέ μὴ ἀποδοῦς, ἐκολάθη αὐτόν ἢ θυ/άτην Τατιανὴ ἰς τοὺς/ὀφθαλμούς. Νῦν οὖν/εἰλασάμενοι ἀνέ/θσαν.*

13. Πρβ. Varinlioglu 1989, σ. 37· Petzl 1994, σ. xvi. Ἡ χρῆση τυποποιημένων ἐκφράσεων καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου τοῦ ἀφηγητῆ (βλ. πάνω) ἀποτελοῦν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπέμβαση ἱερέων.

14. Ὁ Kudlien 1978 συντάξε μιὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτῃ γιὰ τὴ συνάφεια ἐξομολογήσεων καὶ θεραπείας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· μερικὰ παραδείγματα ἀσθενειῶν στὶς ἐξομο-

θά πρέπει να τις συνεξετάσουμε με άλλες πηγές από τις ίδιες περιοχές που αναφέρονται σε ἄρρώστιες και θεραπείες. Οἱ μόνες άλλες διαθέσιμες πηγές για αυτά τὰ θέματα στη Λυδία και τὴ Φρυγία εἶναι οἱ ἀναθηματικές ἐπιγραφές (πίν. 2), πού συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς ἐκπλήρωση ταμάτων (*εἶχαί*) και συχνὰ συνοδεύονται ἀπὸ παραστάσεις τῶν ἄρρωστων μελῶν.¹⁵ Τάματα και ἐξομολογητικές ἐπιγραφές εἶναι συγγενικές ἐκδηλώσεις τῶν ἰδίων μορφῶν θρησκευτικότητας, συνήθως ἀπευθυνόμενες στὶς ἴδιες θεότητες. Πολλές ἐξομολογητικές ἐπιγραφές εἶναι ἀναθήματα για τὴν ἐξιλέωση ἀπὸ κάποιο παράπτωμα, μερικές μάλιστα χαρακτηρίζονται ὡς τάματα.¹⁶

Ἡ ἰδαίτερη σημασία τῶν ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν για τὴν ἀρχαία ἱατρική συνίσταται πρωταρχικά στὸ ὅτι ὑπογραμμίζουν μιὰ στενή, αἰτιακή σχέση ἀνάμεσα στὸ παράπτωμα και τὴν ἄρρώστια. Στὶς ἐξομολογήσεις τῆς Τροφίμης και τοῦ Διογένη (βλ. πάνω) μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἕνα ἀκόμη παράδειγμα: «Ἡ Στρατονίκη, θυγατέρα τοῦ Μουσαίου, δανείστηκε ἀπὸ τὴν Εὐτυχίδα ἕνα μόδινο ἱεροῦ σιταριοῦ πὺν ἀνῆκε στὸν Ἀξιοττηνὸ (ἢ πὺν ἀνῆκε στοὺς ἱερούς, δηλαδὴ τὸ ἱερατικὸ προσωπικό, τοῦ Ἀξιοττηνοῦ). Ὅμως καθυστέρησε νὰ ξεπληρώσει τὸ χρέος της μέχρι σήμερα. Ἀφοῦ ὁ θεὸς τὴν τιμώρησε στὸν δεξιὸ της μαστό, ξεπλήρωσε τὸ συνολικὸ ποσὸ και μὲ τὸν τόκο και εὐλογεῖ τὸν Ἀξιοττηνόν».¹⁷ Αὐτὴ ἡ σχέση αἰτίας-ἀποτελέσματος ἀνάμεσα στὸ παράπτωμα και τὴν ἄρρώστια δὲν μᾶς ἐκπλήσσει. Ὅπως εἶδαμε, ἐκδηλώνεται στὸ πρωιμότερο κίολας κείμενο τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, στὴν πρώτη ραψωδία τῆς Ἰλιάδας· ἡ ἴδια ἰδέα παραμένει ζωντανή στὴ νοοτροπία τοῦ λαοῦ μέχρι σήμερα (πρβλ. σημ. 2). Ἡ ἀρχαιότερη συλλογὴ *ἱαμάτων* τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ ὁποία συντάχθηκε στὴν Ἐπίδαυρο τὸν 4ο π.Χ. αἰ., περιέχει μερικές ἀφηγήσεις για ἄτομα πὺν τιμωρήθηκαν μὲ ἄρρώστιες για τὶς ἁμαρτίες τους, ὅπως π.χ. κάποιος Κηφισίας: «Γελοῦσε μὲ τὰ ἱάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ και ἔλεγε: “Ἄν ὁ θεὸς ἰσχυρίζεται ὅτι γιάτρεψε κουντούς, λέει ψέματα. Γιατὶ ἂν εἶχε αὐτὴ τὴ δύναμη, τότε πῶς και δὲν γιάτρεψε τὸν Ἥφαιστο;”. Ὅμως ὁ θεὸς δὲν παρέλειψε νὰ δείξει ὅτι τιμωρεῖ τὴν ὕβρι. Ἔτσι, καθὼς ὁ Κηφισίας πῆγαινε καθαλάρης, τὸν γκρέμισε ὁ “βουκεφάλας” του, πὺν ἐρεθίστηκε κάτω ἀπὸ τὸ σαμάρι, κι ἀμέσως σακατεύτηκε τὸ πόδι του και μὲ φορεῖο τὸν ἔφεραν στὸ ναό. Ἀργότερα,

λογητικές ἐπιγραφές συνέλεξαν οἱ Robert 1964, σσ. 25-27 και Petzl 1988, σ. 156 σημ. 11· πρβ. ἐπίσης Petzl 1991.

15. Πρβ. τὴ συλλογὴ τέτοιων παραστάσεων ἀπὸ τὸν van Straten 1981, 135-140 (35 παραστάσεις).

16. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 42, 62, 66, 90, 122.

17. Petzl 1994, ἀρ. 63: *Στρατονίκη Μουσαίου/ου δανισαμένη παρὰ/Εὐτυχίδος πυρῶν / μόδιον τῶν ἱερῶν/τοῦ Ἀξιοττηνοῦ και πα/ρελκύνσασα μέχρι σήμερον, κολασθεῖσα ὑπὸ/ τοῦ θεοῦ κατὰ τοῦ δε/ξιου μαστοῦ τὰ συν/αχθέντα σὺν τόκοις/ἀπέδωκεν εὐλογοῦ/σα τῷ Ἀξιοττηνῷ.*

ἀφοῦ ἐξιλεώθηκε ἀπέναντι στοῦ θεοῦ μὲ εἰλικρίνεια, ὁ θεὸς τὸν γιάτρεψε».¹⁸ Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία συναντοῦμε τὴν ἴδια ἀλληλουχία ὅπως καὶ στίς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές: παρὰπτωμα, ἀρρώστια, μετάνοια καὶ γιατρεία.¹⁹

2. Ἡ παθολογία τῆς ἁμαρτίας: Ἀμαρτίες καὶ ἀρρώστιες στίς ἐπιγραφές τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας

Οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές παρέχουν πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ἀντίληψης αὐτῆς στὰ χωριά τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας στοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες. Τὸ πρῶτο ζήτημα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι ἡ «παθολογία» ποὺ μαρτυρεῖται σ' αὐτές, δηλαδὴ ἡ αἰτία καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀρρώστιας. Οἱ ὑποτιθέμενες αἰτίες εἶναι βέβαια πάντοτε κάποια παραπτώματα. Σὲ ἐκεῖνα τὰ κείμενα ποὺ μαρτυροῦν σαφῶς ὅτι τὸ παρὰπτωμα τιμωρῆθηκε μὲ ἀρρώστια ἢ θάνατο ἡ ἁμαρτία ἀνήκει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς παρακάτω κατηγορίες: μαρρότητα (π.χ. ὁ ἔνοχος γεύτηκε ἀπαγορευμένη τροφή, φοροῦσε μιὰρὰ ροῦχα ἢ δὲν τήρησε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ συνουσία),²⁰ πρόκληση ζημιῶν σὲ ἱερὰ καὶ τὴν ἰδιοκτησία τους,²¹ παράλειψη ἐκπλήρωσης κάποιου τάματος,²² ἄρνηση ἢ καθυστέρηση προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν ἢ συμμετοχῆς σὲ θρησκευτικὴ τελετή,²³ ψευδορκία,²⁴ ἀδικαιολόγητες κατάρξεις²⁵ καὶ κλοπὴ.²⁶ Θὰ πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ παραπτώματα αὐτὰ δὲν διαφέρουν σὲ τίποτα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ τιμωρῆθηκαν μὲ ἄλλο τρόπο, κι ὅχι μὲ ἀρρώστια ἢ θάνατο.²⁷ Εἶναι προφανές ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς πρόκειται γιὰ παραπτώματα θρησκευτικοῦ χαρακτήρα,²⁸ δηλαδὴ γιὰ παράβαση κάποιου κανόνα καθαρότητος ἢ γιὰ ἱεροσυλία, ποὺ ἐπίσης θεωρεῖτο ὅτι προκαλοῦσε μίasma.²⁹ Μοναδικὲς ἐξαίρεσεις εἶναι οἱ δύο περιπτώσεις κλοπῆς, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἡ κλοπὴ εἶναι ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ παραπτώματα ποὺ

18. IG, IV², 1, 123 XXXVI· Herzog 1931, W 36· Edelstein-Edelstein 1945, τόμ. 1, ἀρ. 423, 36.

19. Πρβ. Kudlien 1978, σσ. 5-6 γιὰ δύο ἄλλες περιπτώσεις «ἐξομολογήσεων» στὴ συλλογὴ ἱαμάτων τῆς Ἐπιδαύρου.

20. Petzl 1994, ἀρ. 1, 5, 36, 43, 95, 123 ἴσως 16, 29, 72 καὶ 110.

21. Petzl 1994, ἀρ. 7, 9, 10, 37, 50, 63, 67, 114.

22. Petzl 1994, ἀρ. 45, 59, 62, 65.

23. Petzl 1994, ἀρ. 57, 108.

24. Petzl 1994, ἀρ. 34, 54, 102, ἴσως 15.

25. Petzl 1994, ἀρ. 69.

26. Petzl 1994, ἀρ. 35, 59.

27. Ἀντιπροσωπευτικὴ συλλογὴ παραπτωμάτων στοὺς Steinleitner 1913, σσ. 85-96, Pettazzoni 1936, σσ. 59-61, 68-69 καὶ Petzl 1994, σσ. xii-xiii.

28. Πρβ. Parker 1983, σ. 255· Petzl 1994, σ. xiii.

29. Γιὰ τὴ συνάφεια ἱεροσυλίας καὶ μαρρότητας βλ. Parker 1983, σσ. 144-146.

τιμώρησε ὁ θεὸς μὲ ἀρρώστια, ἐνῶ τὸ ἄλλο (μαγεία) εἶναι ἐπίσης θρησκευτικῆς ὕφης. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογα εἶναι τὰ παραπτώματα ποὺ ἀναφέρονται καὶ στὰ ἱάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο: ἀπροθυμία νὰ προσφέρουν τὸ ὀφειλόμενο ἀνάθημα μετὰ τὴ θεραπεία, δυσπιστία στὶς θεραπευτικὲς δυνάμεις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ προσπάθεια νὰ κατασκοπεύσουν τὸν Ἀσκληπιὸ καθὼς ἐκτελεῖ τὸ θαυματουργό του ἔργο.³⁰ Ἡ συνάφεια μιαιότητος καὶ ἀρρώστιας εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα³¹ καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐξηγεῖ ἐν μέρει καὶ τὴ «θεραπευτικὴ ἀγωγή» ποὺ ἀκολουθοῦνταν σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις (καθαρμοί, θυσιές).

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἐρώτημα ποιὲς παθήσεις βασάνιζαν τοὺς ἐνόχους αὐτῶν τῶν παραπτωμάτων. Ἀπὸ τίς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές ποὺ δηλώνουν σαφῶς τὸ εἶδος τῆς ἀσθένειας οἱ μισὲς περίπου ἀφοροῦν στὰ μάτια (πίν. 1, 14 περιπτώσεις σὲ σύνολο 33).³² Αὐτὴ ἡ πληθώρα παθήσεων τῶν ὀφθαλμῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ὅτι ἐκεῖνες ἀκριβῶς οἱ παθήσεις ποὺ δὲν εἶχαν ἐμφανεῖς ἐξωτερικὲς αἰτίες (π.χ. πληγές, καιρικὲς συνθήκες, ἐπιδημίες, ἄσχημη ἐγκυμοσύνη κ.λπ.) ἢ δὲν ἐκδηλώνονταν μὲ ἐξωτερικὰ συμπτώματα (πυρετό, σημάδια κ.λπ.), δηλαδὴ παθήσεις ὅπως ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀπώλεια τῆς ὁρα-
σης καὶ νοητικὲς διαταραχές, μποροῦσαν εὐκολότερα νὰ ἀποδοθοῦν σὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση ἢ θεοδικία. Πράγματι, ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς ὁρα-
σης εἶναι μορφή θεϊκῆς τιμωρίας εἶναι ἐξαιρετικὰ διαδεδομένη σὲ πολλοὺς πολιτισμούς.³³ Μιὰ ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, γραμμὴν πάνω σὲ ἓναν πρωτοκορινθιακὸ ἀρῖβαλλο ποὺ βρέθηκε στὴν Κύμη τῆς Ἰταλίας, καταριέται τὸν ὑποψήφιο κλέφτη νὰ χάσει τὸ φῶς του («ὅποιος μὲ κλέψει νὰ τυφλωθεῖ»);³⁴

Ὅμως ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν ικανοποιεῖ ἀπόλυτα. Οἱ παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν δὲν κατατρέχουν μόνο τοὺς ἁμαρτωλοὺς, ἀλλὰ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ· δὲν πρόκειται ἄλλωστε πάντοτε γιὰ ὀλικὴ τύφλωση, ἀλλὰ γιὰ διαφορετικῆς ἔκτασης δυσχέρειες στὴν ὄραση. Ὁ Πλάτων π.χ. (Ἀλκιβιάδης Β' 139e-140b) τίς περιλαμβάνει στὰ τρία παραδείγματα (συνηθισμένων) ἀσθενειῶν, μαζί μὲ τὸν πυρετὸ καὶ τὴν ποδᾶγρα. Ἀνάμεσα στὰ θαυματουργὰ ἱάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο τὴν πρώτη θέση κατέχουν ἐκεῖνα ποὺ σχετίζονται μὲ παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν, φυσικὰ δικαίων καὶ ἀδίκων ἀνθρώπων (12 περιπτώσεις σὲ σύνολο 70).³⁵ Ὅπως ἔχει ἐπιση-

30. Βλ. τὰ θαύματα W 3, 4, 7, 9, 11, 22, 36, 47, 55, 67 καὶ ἴσως 60 (κατὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Herzog 1931).

31. Βλ. Parker 1983, σσ. 217-218· Grmek 1989, σ. 35· πρβ. Furley 1993, σσ. 82-83, 91.

32. Πρβ. Petzl 1988, σ. 156 σημ. 11· Petzl 1994, σ. 9.

33. Βλ. π.χ. Esser 1961, σσ. 155-172· Petzl 1988, σσ. 156-157.

34. Strubbe 1991, σ. 36: *hὸς δ' ἂν με κλέψει, θυφλὸς ἔσται*.

35. Herzog 1931, σσ. 95-97.

μάνει ο Rudolf Herzog, ή απώλεια της όρασης είναι ή συνηθέστερη πάθηση γενικά σέ ἀφηγήσεις θαυματουργῶν θεραπειῶν, καί στήν ἀρχαιότητα καί στού χριστιανικό κόσμο.³⁶ Μποροῦμε νά προσθέσουμε ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι καί ἓνα ἀπό τὰ συνηθέστερα «ἀνατομικά ἀναθήματα» (παραστάσεις ἀσθενούντων ὀργάνων),³⁷ ἰδίως στού Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (157 ἀναθήματα σέ σύνολο 401)³⁸ καί στού εἰδικευμένο σέ ἱατρικά θαύματα ἱερό στήν Ponte di Nona τῆς Ἰταλίας.³⁹ Ἄν περιοριστοῦμε στή γεωγραφική περιοχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει, στή Φρυγία καί τῇ Λυδία, παρατηροῦμε ὅτι ἀπό τὰ 49 ἀναθήματα πού ἀναφέρουν συγκεκριμένες παθήσεις τὰ 14 ἀφοροῦν σέ παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν (πίν. 2.1-14). Ἡ ὀλική ἢ μερική απώλεια τῆς ὁρασης ἐπληττε ἄμεσα καί μέ τόν πιό δραματικό τρόπο τῇ ζωῇ ἰδίως τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων καί ἀποτελοῦσε σοβαρότατο κοινωνικό πρόβλημα. Ἀντίθετα ἀπό ἄλλες ἀσθένειες πού μποροῦσαν νά ἀντιμετωπισθοῦν λίγο-πολύ ἀποτελεσματικά ἀπό τὴν ἐπιστημονική ἱατρική, ἡ τουλάχιστον ὁδηγοῦσαν τὸν ἀσθενὴ ἀρκετὰ σύντομα στού θάνατο, λυτρώνοντας τὸν ἴδιο ἀπό τὰ βάσανά του καί ἀπαλλάσσοντας τοὺς δικούς του ἀπὸ τὰ ἔξοδα καί τὸ βάρος τῆς περιθαλψῆς καί τῆς φροντίδας, στήν περίπτωση τῆς απώλειας τῆς ὁρασης οἱ ἀσθενεῖς στήριζαν ὅλες τοὺς τίς ἐλπίδες στοὺς θεοὺς. Ἄν κάποιος θεὸς ἀρνοῦνταν τῇ βοήθειά του, δὲν ἔμενε παρὰ νά συμπεράνουν ὅτι μέ τὴν ἀρρώστια τοὺς πλήρωναν γιὰ κάποιο ἁμάρτημα· ἂν πάλι ὁ ἀσθενὴς ἐβρίσκε κάποια ἱατρεία, φυσικά τὴν ἀπέδιδε στήν ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ. Ὁ R. Merkelbach ἀναφέρει μιά χαρακτηριστική περίπτωση.⁴⁰ Κάποια Αὐρηλία Ἀρτεμισία ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ἀνέθεσε στὸν Θεὸ Ὑψιστο μετὰ τῇ θεραπείᾳ τῆς (εὐ[ξ]α)μένη καί ἐλ[η]θίσα) μιά στήλη, στήν ὁποία εἰκονίζονται δύο ὀφθαλμοί· ὁ ἀριστερὸς ἀλληθωρίζει ἐμφανέστατα. Αὐτὸ ὀφειλόταν προφανῶς σέ πρόσκαιρη παράλυση μυὸς τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ (*pervus abducens*), μιά διαταραχὴ πού εἶναι δυνατόν νά θεραπευθεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς, χωρὶς τῇ βοήθειᾳ γιαιτρῶν. Ἦταν λοιπὸν πολὺ φυσικό ἡ Ἀρτεμισία —σίγουρα καί πολλοὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς μέ ἀνάλογες διαταραχὲς στήν ὁρασὴ τους— νά ἐρμηνεύσει τῇ θεραπείᾳ τῆς ὡς θαῦμα τοῦ θεοῦ.

Τρία ἄτομα πλήρωσαν τὰ παραπτώματά τους μέ διανοητικὲς διαταραχὲς (πίν. 1.15-17).⁴¹ Στὴν περίπτωση τῆς Τροφίμης πού ἔχασε τὰ λογικά

36. Herzog 1931, σ. 95.

37. Γιὰ ὀφθαλμοὺς σέ ἀνατομικά ἀναθήματα βλ. Van Straten 1981, σσ. 105-143, 149-150.

38. Van Straten 1981, σσ. 108-113 ἀρ. 1.25-31· Aleshire 1989, σ. 42.

39. Jackson 1988, σσ. 160-161.

40. Merkelbach 1992, σ. 55.

41. Ἀντίθετα, ἡ λέξη *θυμολυσία* πού ἀπαντᾷ στήν ἐπιγραφή Petzl 1994, ἀρ. 6 καί ἀρχικὰ εἶχε ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸν Varinlioglu 1989, σ. 48 ὡς συνώνυμο τῆς λέξης *ἐνθουσιασμός* καί ὑποδήλωσε κάποιας νοητικῆς διαταραχῆς, στήν πραγματικότητα σημαίνει τὴν πραγματοποίηση μᾶς ἱεροπραξίας γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῇ θεϊκῇ καταδίωξη (*θυμόν*

της, επειδή ἀρνήθηκε νὰ προσφέρει πρόθυμα τὶς ὑπηρεσίες της στὸ ἱερό, ἀναφερθήκαμε στὴν ἀρχή.⁴² Σὲ μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή πού σώζεται πολὺ ἀποσπασματικά ἀναγνωρίζουμε τὸ ρῆμα *ἐξέμανεν*, δηλαδή «πῆρε τὰ λογικά της» (ἐννοεῖται ὁ θεός). Θῦμα τῆς θεϊκῆς τιμωρίας φαίνεται νὰ ἦταν πάλι γυναίκα.⁴³ Στὴν τρίτη περίπτωση χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα *ἀπομακκόω* («ἀποβλακίωνω»): ὁ ἁμαρτωλὸς τιμωρήθηκε μὲ διαταραχὲς τῆς ὁμιλίας γιὰ τρεῖς μῆνες, ξαναβρῆκε ὁμως τὴν ὁμιλία του ἀφοῦ πρῶτα ἔγραψε σὲ μιὰ στήλη τὰ βάσανά του.⁴⁴ Τέτοιες παθήσεις καὶ ἡ θεραπεία τοὺς ἀποδίδονταν σὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση μᾶλλον γιὰ λόγους ἀνάλογους μὲ αὐτοὺς πού ἐκτέθηκαν σὲ σχέση μὲ τὶς παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὅπως ἡ τύφλωση ἔτσι καὶ ἡ τρέλα ἀναφέρεται συχνὰ ὡς μορφή τιμωρίας σὲ ἀρχαῖες κατάρξεις (*defixiones*).⁴⁵ Καὶ μιὰ ἄλλη ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρεται σὲ διανοητικὴ διαταραχὴ (*μανικὴ διάθεσις*), πού δὲν ἀποδίδεται ὁμως αὐτὴ τῇ φορᾷ σὲ θεϊκὴ τιμωρία, ἀλλὰ στὸ μαγικὸ φίλτρο (*φάρμακον*) πού ἔδωσε στὸ θῦμα ἢ κακιὰ πεθερά του.⁴⁶

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα παθήσεων ἀφορᾷ σὲ εὐαίσθητα μέρη τοῦ γυναικείου σώματος. Σὲ δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ γλουτούς: «Ἡ Γλυκία, θυγατέρα τοῦ Ἀγρίου, τιμωρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀναῖτιδα τῆς Μητροῦς»⁴⁷ (μὲ ἀρροστία) στὸ γλουτὸ της. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ζήτησε τὴ συνδρομὴ τῆς θεᾶς, τὴν ρώτησε, τί θὰ πρέπει νὰ κάνει καὶ ἀφιέρωσε αὐτὴ τῇ στήλῃ» (πίν. 1.22): στὴ στήλῃ ὑπάρχει παρὰσταση σκέλους καὶ γλουτοῦ. Στὸ δεῦτερο κείμενο ἡ Ἀπφιάς, πού ἐπίσης εἶχε τιμωρηθεῖ μὲ ἀσθένεια τοῦ γλουτοῦ, εὐχαριστεῖ τὴ Μητέρα Λητώ, «γιατὶ κάνει τὰ ἀδύνατα δυνατά» (πίν. 1.23). Τέσσερις ἐπιγραφές ἀφοροῦν σὲ γυναῖκες μὲ ἀσθένειες τοῦ στήθους (πίν. 1.18-21). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στίς πέντε ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔξι ἐπιγραφές πού ἀφοροῦν γυναῖκες ἡ θεότητα πού θεωρεῖται ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἀσθένεια εἶναι θεότητες τῆς γονιμότητος ἢ τῆς μητρότητας, ἡ Ἄρτεμις Ἀναῖτις τῆς Μητροῦς, ἡ Μήτηρ Λητώ καὶ ἡ Μήτηρ Φιλίς. Ἦταν ἄλλωστε πολὺ φυσικὸ νὰ ἀποδίδουν παθήσεις εὐαίσθητων γυναικείων ὀργάνων στὴν ὀργὴ γυναικείων θεοτήτων, προστατιδῶν τῆς μητρότητας. Μιὰ ἄλλη γυναίκα, ἡ Ἀπφιάς, τιμωρήθηκε γιὰ τὴν κλοπὴ ἐνὸς ἡμιπολύτιμου λίθου μᾶλλον μὲ τὴν ἀπώλεια

λίειν, δηλαδή κατάρπαιψη τῆς ὀργῆς τοῦ θεοῦ): βλ. τώρα Malay 1992· Petzl 1994, σ. xv, 13 καὶ ἀρ. 6 καὶ 21.

42. Petzl 1994, ἀρ. 57.

43. TAM V I, 541 = Petzl 1994, ἀρ. 81.

44. Herrmann-Polatkan 1969, σσ. 58-63 ἀρ. 15· Petzl 1994, ἀρ. 1.

45. Βλ. π.χ. Zingerle 1926, σ. 19· Robert 1964, σ. 25 σημ. 3. Γιὰ τὴ νεότερη Ἑλλάδα πρβλ. π.χ. Danforth 1989, σσ. 76-81.

46. TAM V I, 318 = Petzl 1994, ἀρ. 69.

47. Ἀναῖτις εἶναι ἡ ἑλληνικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος τῆς ἱρανικῆς θεᾶς Anahita, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν Ἄρτεμη. Τὸ τοπωνύμιον Μητρὼ ὑποδηλώνει μᾶλλον ἓνα τόπο λατρείας της.

της παρθενιάς της (πίν. 1.30).⁴⁸ Καί στίς περιπτώσεις αὐτῶν τῶν «γυναικολογικῶν» προβλημάτων βρίσκουμε ἀναλογίες ἀνάμεσα στίς ἐξομολογητικές ἐπιγραφές καί τὰ ἀνάθημα. Παραστάσεις γυναικείων στηθῶν εἶναι π.χ. ἓνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα ἀνάθημα στοὺς Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου⁴⁹ καί σὲ ἀναθηματικές ἐπιγραφές τῆς Λυδίας καί Φρυγίας ἀρκετὲς γυναῖκες προσεύχονται ἢ κάνουν τάματα γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ στήθους τους (πίν. 2.37-41).

Ἡ «παθολογία» τῶν ἀμαρτωλῶν τῆς Λυδίας καί τῆς Φρυγίας συμπληρῶνεται μὲ ἀρκετὰ ἄτομα ποὺ ὑπέφεραν στὰ πόδια καί στὰ χέρια τους (πίν. 1.24-29). Ὁ γιὸς τῆς κακιάς πεθεράς ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων πέθανε ὅταν ἓνα δρεπάνι ἔπεσε καί τὸν τραυμάτισε στὸ πόδι του.⁵⁰ Τέτοια ἀτυχήματα καί παθήσεις τῶν ἄκρων δὲν ἐκπλήσσουν σὲ μιὰ κατὰ βάση ἀγροτική κοινωνία. Παθήσεις σκελῶν, ποδιῶν, χειρῶν καί βραχιόνων μαρτυροῦνται καί ἀπὸ πολλές ἀναθηματικές στήλες στίς ἴδιες γεωγραφικὲς περιοχές (πίν. 2.15-36).⁵¹ Ἦταν ἄλλωστε ἓνα ἀπὸ τὰ πρὶ συνηθισμένα προβλήματα ὑγείας σὲ ὅλες τὶς περιοχές τοῦ ἀρχαίου κόσμου.⁵² Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι μιὰ μεγάλη ὁμάδα ἀνατομικῶν ἀναθημάτων ἀποτελοῦν οἱ

48. Petzl 1994, ἀρ. 59. Τὸ κείμενο ἀναφέρει: *ἐπιφανείς ὁ θεός... Ἀπρίαν Γλύκωνος οὖσαν παρθένον διέρηξε*. Οἱ ἐκδότες τῆς ἐπιγραφῆς (Petzl-Malay 1987, σ. 468) ὑπέθεσαν ὅτι ἡ Ἀπρία ἔχασε τὴ ζωὴ της. Τὴν ἀποψή τους ἀκολουθεῖ (χωρὶς ἐπιχειρήματα) ἡ Riel 1995, σ. 72 σημ. 13. Κατὰ τὴν ἀποψή μου (βλ. ἀναλυτικότερα Chaniotis 1990, σσ. 127-131) τὰ συμφοραζόμενα καί ἡ χρῆση τοῦ ρήματος *διέρηξε* σὲ σχέση μὲ μιὰ γυναῖκα ποὺ τονίζεται ὅτι ἦταν παρθένα (*οὖσαν παρθένον διέρηξε*) ἐπιδέχεται μόνο τὴν ἐρμηνεία ὅτι ἡ Ἀπρία ἔχασε τὴν παρθενία της (κάτι ποὺ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδόθηκε σὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση): πρβλ. *Bull. épigr.* 1991, σ. 505· *SEG*, 37, 1001. Ἡ ἔνστασις τοῦ Petzl 1991, σ. 135 σημ. 12, ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς περιοχές ἡ ὑποτιθέμενη συνουσία μὲ τὸ θεὸ δὲν θεωροῦνταν τιμωρία (πρβ. Petzl 1994, σ. 59) εἶναι ἀβάσιμη. Τὰ παραδείγματά του δὲν ἀναφέρονται σὲ παρθеноφοβία, ἀλλὰ σὲ ἐκούσια προσέλευση παντρεμένων γυναικῶν στὸ ἱερὸ τοῦ ψευδοπροφήτη Ἀλεξάνδρου γιὰ συνουσία μὲ τὸ θεό.

49. Van Straten 1981, σ. 124 ἀρ. 15.77-114.

50. *TAM V I*, 318 = Petzl 1994, ἀρ. 69.

51. Στὸν πίν. 2 δὲν περιλαμβάνω τὸ ἀνάθημα ἀρ. 43.6 τῆς συλλογῆς «ἀνατομικῶν ἀναθημάτων» τοῦ van Straten 1981· ἡ παράστασις δεξιῶν χειρῶν, μὲ τὴν παλάμη στραμμένη πρὸς τὸ θεατὴ, στὸ ἀνάθημα αὐτὸ εἶναι μᾶλλον παράστασις λατρευτικῆς χειρωνακίας καὶ ὄχι παράστασις ἀρρωστοῦ χειρῶν. Ἐπίσης ἡ παράστασις λυγισμένου βραχίονα στὴν ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφὴ Petzl 1994, ἀρ. 78 (ἐδὼ πίν. 1.29) στὴν ὁποία δὲν γίνεται μνεία κάποιας πάθησης, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἰκονίζει ἀρρωστο βραχίονα: βλ. Petzl 1994, σ. 102 (μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἐξίσου ἀβέβαιο εἶναι ἂν ἡ παράστασις χειρῶν, ὀφθαλμῶν καί αὐτιῶν σὲ ἀνάθημα στὸν Ἀσκληπιεῖο (Malay 1994, ἀρ. 79· ἐδὼ πίν. 2.14, 36, 46) ὑποδηλώνει ἀσθενεῖες τῶν ἀντίστοιχων ὀργάνων ἢ παραπέμπει σὲ ιδιότητες τοῦ ἐπὶ κηροῦ καί παντεπόπτη θεοῦ (βλ. Malay 1994, σ. 55).

52. Πρβ. Jackson 1988, σσ. 159-160. Γιὰ κατὰματα βλ. καί Grmek 1989, σσ. 57-62. Γιὰ τὶς ἀσθενεῖες τῶν ἄκρων στίς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές πρβ. καί Petzl 1991, σ. 134 σημ. 9 (ὅπου ἀναλύονται οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στίς ἐπιγραφές καί τὴν «Ποδάγρα» τοῦ Λουκιανοῦ).

παραστάσεις ποδιών, π.χ. 52 «ἀνατομικά ἀναθήματα» (σὲ σύνολο 401) στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας.⁵³ Ὅκτὼ ἀπὸ τῆς δεκαοκτῶ πῆλινες θερμοφόρες μὲ τὴ μορφὴ ἀνθρώπινων ὀργάνων ἀπὸ τὴν Πάφο ἔχουν τὴ μορφὴ ἀνθρώπινου ποδιοῦ.⁵⁴

Μιὰ ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή ἀφορᾷ σὲ ἕναν ἄντρα μὲ ἀσθένεια στὰ γεννητικά του ὄργανα (πίν. 1.31)· μιὰ ἄλλη τέτοια περίπτωση εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἀναθηματικὴ στήλη (πίν. 2.42).⁵⁵ Δύο ἐπιγραφές ἀναφέρονται σὲ ἄτομα ποὺ περιέπεσαν σὲ κατάσταση ποὺ ἔμοιαζε μὲ θάνατο, ἴσως σὲ κῶμα (πίν. 1.32-33: *ισοθάνατοι*). Τέλος, τὴν εἰκόνα μας γιὰ τῆς παθήσεις στὶς περιοχὲς αὐτὲς συμπληρώνουν μιὰ σειρὰ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές ποὺ ἀναφέρονται ἁμέσως ἢ ἑμμέσως σὲ προβλήματα κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνη (πίν. 2.43), σὲ στειρότητα (πίν. 2.44), παθήσεις τῶν ὠτων καὶ τῶν πλευρῶν (πίν. 2.45-46), ἐσωτερικοὺς πόνους (πίν. 2.47) καὶ ἀσθένεια τῶν πνευμόνων (πίν. 2.48).

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐξαγάγουμε κάποια πρῶτα συμπεράσματα:

1) Μιὰ πληθώρα διαφορετικῶν παθήσεων ἀποδίδονταν ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας στὸ ἐκδικητικὸ μένος τῶν θεῶν τους.

2) Οἱ παθήσεις ποὺ θεωροῦνταν ποινὴ γιὰ κάποιο παράπτωμα (πίν. 1) δὲν διαφέρουν οὐσιαστικά σὲ ποικιλία καὶ συχνότητα ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ μαρτυροῦνται στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές (πίν. 2) ἢ στὰ θαυματουργὰ ἱάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδουρο καὶ τὴ Λεβήνα ἢ στὰ ἀνατομικά ἀναθήματα στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας.⁵⁶

3) Παρὰ τὴν ποικιλία τῶν παθήσεων ποὺ μαρτυροῦνται στὶς ἐξομολογητικὲς καὶ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές φαίνεται ὅτι ἐκεῖνες ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικά ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ (παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν καὶ διανοητικὲς διαταραχές) θεωροῦνταν κάπως συχνότερα ἀποτελεσμα θεϊκῆς ὀργῆς.

4) Συνεξετάζοντας ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές καὶ ἀναθήματα ἀπὸ τῆς ἴδιες περιοχῆς, διαπιστώνουμε ὅτι ὁποιαδήποτε ἀπὸ τῆς τοπικῆς θεότητες μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὑπεύθυνη εἴτε γιὰ κάποια ἀσθένεια εἴτε γιὰ τὴ θεραπεία της. Ἐννοεῖται ὅτι κάποιες θεότητες (Μήτηρ Φιλίς, Ἄρτεμις Ἀναΐ-

53. Van Straten 1981, σσ. 108-113 ἀρ. 25-31· πληθώρα παραδειγμάτων στὸν ἰδ., σσ. 105-143.

54. Nicolaou 1989, σσ. 301-318 ἀρ. 2-9, 134 σημ. 9.

55. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή MAMA IV, ἀρ. 283 (Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 48.2· Petzl 1994, ἀρ. 110) εἰκονίζει ἀνδρικὰ γεννητικά ὄργανα (βλ. Petzl 1994, σ. 129). Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἂν ἡ ἐρμηνεία εἶναι ὀρθή, ἡ παράσταση ὀρχεων καὶ ποδιῶν μᾶλλον ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ παράπτωμα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή (δὴλ. ἀναβαίνειν ἐπὶ τὸ χωρίον, κινεῖν τοὺς ὀρχεις) καὶ ὄχι παράσταση ἄρρωστων ὀργάνων (ποβ. τὰ σχόλια στὰ MAMA IV, σελ. 106· Petzl 1994, σσ. 128-130). Γιὰ παραστάσεις γεννητικῶν ὀργάνων σὲ «ἀνατομικά ἀναθήματα» βλ. τώρα Forsén 1991.

56. Γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας βλ. Aleshire 1989, σσ. 41-42· γιὰ τὰ ἱάματα βλ. πάνω σημ. 5.

τις, Μῆς Ἀξιοτινός) ἐμφανίζονται στίς πηγές μας συχνότερα ἀπὸ ἄλλες, λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης δημοτικότητας καὶ διάδοσης τῆς λατρείας τους. Καὶ φυσικὰ θεὸς προστάτιδες τῆς γονιμότητας καὶ τῆς μητρότητας (Ἄρτεμις, Μήτηρ Φιλίς, Μήτηρ Λητώ) συνδέονται κατὰ κανόνα μὲ παθήσεις μαστῶν, γλουτῶν καὶ γεννητικῶν ὀργάνων. Λεῖπουν ὁμῶς ἐνδείξεις ὅτι κάποιοι θεοὶ σχετίζονταν συχνότερα μὲ συγκεκριμένες παθήσεις, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ Θεὰ Βρύξι, στὴν ὁποία ἀπηύθυναν τὰ τάματά τους μόνο δύο ἄτομα, καὶ τὰ δύο μὲ ὀρθοπεδικὰ προβλήματα. Οἱ τοπικοὶ θεοὶ τῆς Φρυγίας καὶ Λυδίας θεωροῦνταν, λοιπόν, ἱκανοὶ καὶ νὰ προκαλοῦν κάθε εἶδους ἀσθένεια στοὺς ἀμαρτωλοὺς, ἀλλὰ καὶ νὰ τὶς θεραπεύουν.

5) Μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας ἀπὸ τὰ ἱάματα τῶν Ἀσκληπιείων ἐντοπίζεται στὴ χρησιμοποιούμενη ὀρολογία καὶ στὴν περιγραφὴ τῶν θεραπευτικῶν πρακτικῶν. Οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ σίγουρα εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ συνέτασσαν τὶς συλλογὲς ἱαμάτων, συμπεριέλαβαν στίς διηγήσεις τοὺς σύγχρονους ἱατρικοὺς ὅρους. Στὴ Λεβήνα π.χ. συναντοῦμε τοὺς ὅρους *ἰσχυαλγικός* καὶ *στομαχικός πόνος*⁵⁷ καὶ στὴν Ἐπίδαυρο ὅρους ὅπως *ἀκρατής*, *λιθίων*, *δεμελέας*, *ὑδρωπα*, *ποδάγρα*, *φαγέδαινα* κ.ἄ.⁵⁸ Ἀντίθετα, οἱ ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στίς ἐπιγραφὰς τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Λυδίας εἶναι ἀρκετὰ ἀπλοῖκές καὶ συνήθως κατονομάζουν μόνο τὸ ἄρρωστο ὄργανο (*ὀφθαλμός*, *ποῦς*, *μαστός*, *γλουτός* κ.λπ., βλ. πίνακες 1 καὶ 2). Οἱ μόνες κάπως πρὸ ἐπιτηδευμένες ἐκφράσεις εἶναι οἱ λέξεις *περίπνοια*, κατὰ τὰ ἄλλα ἡμάρτυρη, ἴσως παρεφθαρμένη μορφὴ τοῦ ὅρου *περιπνευμονία*,⁵⁹ καὶ *παρωτίδες*, ὅρος γνωστός ἀπὸ ἱατρικὰ συγγράμματα.⁶⁰ Αὐτὲς οἱ δύο λέξεις δείχνουν τουλάχιστον κάποια προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ ἡ διάγνωση μὲ ἀκρίβεια.

3. Σὲ ἀναζήτησι θεραπειάς: Γιατρικά, ξόρκια, καθαρμοί, τριφωνον

Τίθεται βέβαια τὸ ἐρώτημα ποιὲς θεραπευτικὲς μέθοδοι ἀκολουθοῦνταν σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἱερὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται οἱ ἐπιγραφικὲς μας πηγές. Λὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γιατροὶ ἦταν παρόντες

57. *I. Cret.*, I, xvii, 9 στ. 1-2, 11 A 5.

58. Γιὰ τὰ ἱάματα τῆς Ἐπίδαυρου βλ. τὴ βιβλιογραφία στὴ σημ. 5. Γιὰ τοὺς παρὰ πάνω ὅρους βλ. τὰ ἱάματα ἀρ. 3 (*ἀκρατής*), 8 (*λιθίων*), 13 (*δεμελέας*), 21 (*ὑδρωπα*), 43 (*ποδάγρα*) καὶ 66 (*φαγέδαινα*) σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ R. Herzog.

59. *TAM V* I, 247· πρβ. τὰ σχόλια τῶν Herrmann-Polatkan 1969, σ. 51 μὲ σημ. 106· *Bull. épigr.* 1970, σ. 445 ἀρ. 527. Βλ. ὁμως τώρα *Bull. épigr.* 1994, σ. 516 ἀρ. 254 (*περιπνοή* = ἀναπνοή). Πρόκειται ἴσως γιὰ θεραπεία ἀναπνευστικῆς διαταραχῆς.

60. *TAM V* I, 461 b· πρβ. π.χ. Διοσκουρίδη, *ἤλ. ἱατρ.* 2, 80, 2 ed. Wellmann· Γαληνός, *In Hipp. hum. comment.* 3.34 (16.484 K.).

και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της Μικρᾶς Ἀσίας.⁶¹ Και στις εξομολογητικές ἐπιγραφές γίνεται λόγος για γιατροὺς καὶ τὶς ἀμοιβές τους (ιατρικά).⁶² Μποροῦμε κατὰ συνέπεια νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κάποιες, γενικῆς τουλάχιστον, γνώσεις ἱατρικῆς πρακτικῆς καὶ ὁρολογίας εἶχαν φτάσει καὶ σὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς λιγότερο καλλιεργημένους ἀναθέτες τῶν ἐπιγραφῶν καὶ πολὺ περισσότερο στοὺς ἱερεῖς ποὺ πιθανότατα συνέτασσαν τὶς ἐξομολογήσεις καὶ τὶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφές γιὰ λογαριασμό τους. Στὴν Κούλα, τόπο εὕρεσης πολλῶν ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν, γνωρίζουμε π.χ. τὸ νεαρὸ ἱερέα Λούκιο, ποὺ εἶχε σπουδάσει ἱατρικὴ κοντὰ στὸν γιατρὸ Τατιανό.⁶³ Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ὅτι ὁρισμένοι τουλάχιστον ἱερεῖς εἶχαν εὐρεία καλλιέργεια, ποὺ περιλάμβανε καὶ γνώσεις ἱατρικῆς.

Εἶναι ἀδύνατο νὰ πληροφορηθοῦμε ἂν οἱ χωρικοὶ κατέφευγαν συχνότερα στὸν πλησιέστερο γιατρὸ ἢ στὸ θεῖο γιὰ γιαιτρεία. Οἱ πηγές μας (ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἐξομολογήσεις) διαστρεβλῶνουν τὴν εἰκόνα, ἀφοῦ ὅσοι ἀπευθύνονταν στὰ τοπικὰ ἱερά γιὰ βοήθεια κατὰ κανόνα ἀνέθεταν μιὰ ἐνεπιγραφή στήλῃ, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ δραστηριότητα τῶν γιατρῶν κατὰ κανόνα δὲν ἄφηνε κάποιο γραπτὸ μνημεῖο (δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία λείπουν τὰ παπυρικὰ εὐρήματα). Ἐτοὶ στηριζόμαστε σὲ μᾶλλον ἀβεβαίες ἐνδείξεις. Χωρὶς ἀμφιβολία, οἱ κίνδυνοι, ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ταλαιπωρία, πολλῆς φορὲς ὁ ἀνυπόφορος πόνος, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο οἱ ὑπερογκεσ δαπάνες ποὺ συνεπάγονταν ἡ ἱατρικὴ περιθάλψη⁶⁴ ἀπαγόρευε σὲ πολλοὺς ἀσθενεῖς τὴ συνδρομὴ γιατρῶν, ἐνῶ παράλληλα ἡ πίστη τους στὴν παντοδυναμία τῶν θεῶν τοὺς ἔστρεφε στὰ τοπικὰ ἱερά σὲ ἀναζήτησι θεραπείας. Ἐνίστε βέβαια ἡ περιθάλψη ἀπὸ ἓνα γιατρὸ δὲν ἀπέκλειε καὶ τὴν προσφυγὴ στὸ θεῖο. Κάποιος Λούκιος στὴν πόλῃ Κίβυρα π.χ. ἀπευθύνει τὸ ἀφιέρωμά του στὸν Ἀσκληπιὸ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχὴ θεραπεία ἀσθένειας τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, δὲν παραλείπει ὁμως νὰ κατονομάσει καὶ τὸν γιατρὸ ποὺ τὸν εἶχε περιθάλψει.⁶⁵ Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ ρήτορα Αἰλίου Ἀρυστείδῃ· ἡ τυφλὴ του πίστη στὸ θεὸ Ἀσκληπιὸ δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ συμβουλευέται καὶ ὁλόκληρη στρατιὰ γιατρῶν.

Αὐτὰ τὰ διαφοροῦμενα καὶ κάποτε ἀλληλοσυγκρουόμενα αἰσθήματα ἀπέναντι στὴν κοσμομὴ ἱατρικὴ καὶ τὴ θαυματουργὴ ἴαση ἐκφράζει πολὺ χαρακτηριστικὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξομολογητικῆς ἐπιγραφῆς: «Ἡ Πρέπουσα, ἀπελεύ-

61. Pleket 1995, σ. 28.

62. [Ἱατρικά: Petzl 1994, ἀρ. 81· ἱατροί: Petzl 1994, ἀρ. 62. Ἱατροὶ μνημονεύονται καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὶς ἴδιες περιοχές: π.χ. SEG, VI, 266· XXVI, 1311· Buresch 1898, σ. 55· Malay 1994, ἀρ. 83.

63. TAM V I, 432 (214 μ.Χ.)· Pleket 1995, σ. 28.

64. Πρβ. Jackson 1988, σ. 138.

65. Δημοσίευσή τῆς ἐπιγραφῆς: Robert 1937, σσ. 384-389 (μὲ ἄλλα παραδείγματα στίς σσ. 385-386). Γιὰ ἱερεῖς μὲ ἱατρικῆς γνώσεις βλ. πάνω σῃμ. 63. Παραδείγματα γιατρῶν ποὺ κατέφευγαν στὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ στὸν Petzl 1991, σ. 143.

θερη της Ιέρειας, έκανε τάμα για τὸ γιό της Φιλήμονα, πὼς ἂν θεραπευόταν χωρὶς νὰ ξοδέψει ἐπιπλέον χρήματα σὲ γιατροὺς θὰ τὸ ἔγραφε σὲ μιὰ στήλη. Παρόλο ὅμως πού ἡ εὐχή της ἐκπληρώθηκε, δὲν κράτησε τὴν ὑπόσχεσή της. (Γι' αὐτὸ) ὁ θεὸς ἀπαίτησε τὸ τάμα καὶ τιμώρησε τὸν πατέρα (τοῦ παιδιοῦ) Φιλήμονα. Ἐκπληρώνει (τώρα) τὸ τάμα της γιὰ τὸ γιό της καὶ ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἔξῃς εὐλογεῖ τὸ θεό». ⁶⁶ Ὁ τρόπος σκέψης τῆς Πρέπουσας εἶναι ἀποκαλυπτικὸς γιὰ τὴ νοοτροπία αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Πρῶτη προτεραιότητά της ἦταν φυσικά νὰ σώσει τὴ ζωὴ τοῦ ἄρρωστου γιοῦ της. Ἐξέτασε λοιπὸν σοβαρὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ καταφύγει στοὺς γιατροὺς, τὴν ἀποθάρρυναν ὅμως τὰ ἔξοδα. Τὸ μόνο βέβαιο ἂν πήγαινε στοὺς γιατροὺς, ἦταν ὅτι θὰ ξόδευε τὶς οἰκονομίες της· ἀλλὰ καὶ ὁ πιὸ ἀκριβὸς γιατρός δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐγγυηθεῖ τὴ θεραπεία. Ἀντίθετα, ἓνα τάμα στὸ θεό Μῆνα Ἀξιοτινὸν εἶχε περισσότερα πλεονεκτήματα· φυσικά καὶ ὁ θεὸς ζητοῦσε τὴν ἀμοιβή του, ἀλλὰ ἀφοῦ πρῶτα θὰ ἀποκαθιστοῦσε τὴν ὑγεία τοῦ γιοῦ της. Στὴ χειρότερη περίπτωση ἡ Πρέπουσα θὰ ἔχανε τὸ γιό της, ὅχι ὅμως καὶ τὶς οἰκονομίες της. Ἡ ἀφήγηση τῆς ἀπελευθέρως Πρέπουσας δείχνει ὅτι οἱ χωρικοὶ καὶ τῶν κατώτατων κοινωνικῶν στρωμάτων σκέφτονταν σοβαρὰ νὰ ζητήσουν τὴ συνδρομὴ γιατροῦ, ἀκόμα καὶ ἂν τελικά (ἢ ἐπιπρόσθετα) κατέφευγαν στοὺς θεοὺς. Ζώντας σὲ χωριὰ καὶ πολίχνες πού χαρακτηρίζαν τοὺς θεοὺς τῶν γειτονικῶν ἱερῶν κυρίαρχους καὶ βασιλιάδες, ⁶⁷ εὐρισκόμενοι σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο ὡς ἱεροδούλοι, δούλοι καὶ ἀπελευθεροὶ ἱερῶν ἢ μισθωτὲς τῆς ἱερῆς γῆς, ἔτρεφαν μιὰ ἰσχυρότατη πίστη στὴ δύναμη τῶν θεῶν. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἁμαρτωλὲς γυναῖκες τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν, ἡ Ἀπαφία, εὐχαριστεῖ τὴ θεὰ Μητέρα Λητώ, «γιατὶ κάνει τὰ ἀδύνατα δυνατά». ⁶⁸ Τὴν πίστη αὐτὴ τὴν ἐπιβεβαίωναν καθημερινὰ οἱ διηγήσεις γιὰ τὰ θαύματα τῶν θεῶν καὶ τὴν τεκμηρίωναν οἱ δεκάδες τῶν ἀναθηματικῶν καὶ ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν. Ἰσὼς κάποιοι ἀσθενεῖς νὰ κατέφευγαν στὸ ναὸ μόνο ἀφοῦ προηγουμένως εἶχαν ἀπελπιστεῖ ἀπὸ τοὺς γιατροὺς, ⁶⁹

66. Κείμενο: Petzl 1994, ἀρ. 62· πρβ. Petzl 1991, σσ. 143-145: ἐπὶ Πρέπουσα/ἀπελευθερά τῆς εἰρεσίας/εὐξέτο ὑπὲρ υἱοῦ Φιλήμονος, εἰ ἔσται ὁλόκληρος καὶ ἰα/τροῖς μὴ ποοδατανήσαι, στήλ/ογραφήσαι, καὶ γενομένης/τῆς εὐχῆς οὐκ ἀπέδωκεν. νὺν ὁ θεὸς ἀπήτησε τὴν εὐχὴν καὶ ἐκόλασε τὸν πατέρα Φιλήμονα· καὶ ἀποδίδει τὴν/εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ καὶ ἀπὸ νὺν εὐλογῇ.

67. Πρβ. Petzl 1994, σ. xiv καὶ 64. Βλ. Petzl 1994, ἀρ. 3 (μέγας Μεῖς Ἀξιοτινὸς Ταροσι βασιλεύων), 6 (Μηνὶ Ἀξιοτινῷ Περκον βασιλεύοντα), 40 ([Μ]εγάλῃ Μήτηρ ---]νὴ καὶ Μῖς Λαβανας καὶ] Μῖς Ἀρτεμιδώρου Δόρου κόμην βασιλεύοντες), 47 (μεγάλοι θεοὶ Νέαν Κώμην κατέχοντες), 55 (Μεῖς Ἀρτεμιδώρου Ἀξιοττα κατέχων), 57 (Μῆνα Ἀρτεμιδώρου Ἀξιοτινὸν Κορεσα κατέχοντα), 68 (Μεγάλῃ Μήτηρ Ἀναεῖτις Ἀξίτα κατέχουσα): βλ. ἐπίσης ἀρ. 39, 56 καὶ 79.

68. Petzl 1994, ἀρ. 122: ὅτι ἐξ ἀδυνάτων δυνατὰ πνεῖ· γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ πρβ. Pleket 1977/78, σ. 89.

69. Petzl 1991, σσ. 144-145 μὲ σημ. 49.

ὅμως τις περισσότερες φορές δὲν ἦταν οἱ ὑπέρογκες ἀμοιβές ἢ ἡ ἀναπο-
τελεσματικότητα τῶν γιατρῶν αὐτές ποὺ ὀδηγοῦσαν τοὺς ἀσθενεῖς στὰ ἱε-
ρά, ἀλλὰ ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἀρρώστια τους ὀφειλόταν στὴν ὀργὴ τοῦ θεοῦ
γιά κάποια παλιά ἁμαρτία. Ἐφόσον λοιπὸν ἡ ἀσθένεια δὲν εἶχε, ὅπως πί-
στευαν, κάποια φυσικὴ αἰτία, ἀλλὰ ἦταν ἀπόρροια κάποιοι παραπτώματος
ποὺ εἶχε διαπραχθεῖ συνειδητὰ ἢ κατὰ λάθος,⁷⁰ μερικὲς μάλιστα φορές ἀπὸ
κάποιο συγγενή τους,⁷¹ δὲν ἦταν δυνατό νὰ περιμένουν γιατρειὰ ἀπὸ τὴν
ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ. Μόνο ἡ ἐξιλέωση καὶ ὁ κατευνασμός τῆς θεϊκῆς
ὀργῆς μποροῦσε νὰ τοὺς σώσει.⁷² Μιὰ ἁμαρτωλὴ π.χ. συνειδητοποιεῖ ὅτι ἡ
τύχη τῆς βρίσκεται στὰ χέρια τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος Ἀναΐτιδος: «Εἶχε τιμω-
ρηθεῖ μὲ ἄσχημο τρόπο κι οἱ ἄνθρωποι εἶχαν χάσει κάθε ἐλπίδα (γιά τὴ
σωτηρία τῆς). Διηγῆθηκε ὅμως τὴν τιμωρία τῆς σὲ στήλη καὶ ἔσθησε τὴν
ἐπιγραφὴ, γράφοντας καὶ τὴ μητέρα τῆς ποὺ εὐλογεῖ (τὴ θεά)».⁷³ Μὲ τὰ
ἴδια σχεδὸν λόγια περιγράφει κι ὁ Γλύκων ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια τὴ σωτη-
ρία του: Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν χάσει κάθε ἐλπίδα, τὸν ἔσωσε ὅμως κάποιος
θεός.⁷⁴

Ὅρισμένα κείμενα μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο
ὄσοι ἔφεραν κάποιο βάρος στὴ συνειδήσή τους ζητοῦσαν τὴ βοήθεια τῶν
θεῶν.⁷⁵ Ἡ Τροφίμη π.χ. ποὺ ὑπέφερε ἀπὸ κάποια διανοητικὴ διαταραχὴ
ἠρώτησεν τοὺς θεοὺς τί ὀφείλε νὰ κάνει γιά νὰ σταματήσει ἡ τιμωρία τῆς·
δυστυχῶς τὸ κείμενο δὲν μᾶς πληροφορεῖ ἂν τελικὰ θεραπεύτηκε.⁷⁶ Ὁ ἱερό-
δουλος Θεόδωρος, ποὺ τιμωρήθηκε γιά τὶς ἐρωτικές του δραστηριότητες μὲ
τὴν ἀπώλεια τῆς ὄρασής του, ἀναφέρει ὅτι νουθετήθηκε ἀπὸ τὸ Δία καὶ τὸ
Μῆνα· στὴ συνέχεια παραθέτει τὶς ἐντολὲς τοῦ Δία, ποὺ τοῦ δόθηκαν προ-
φανῶς μὲ χρησμό.⁷⁷ Πολλὲς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς στὶς ὁποῖες συναν-
τοῦμε τὸ ρῆμα ἐρωτῶ⁷⁸ ἢ λέξεις καὶ φράσεις ποὺ δηλώνουν τὴν ἀντίδραση
τοῦ θεοῦ⁷⁹ πιστοποιοῦν ὅτι οἱ ἀσθενεῖς προσπαθοῦσαν νὰ ἀποσπᾶσουν

70. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 6 (ἐπεῖ με ἔλαθεν), 95 (λαθαμένη), 115 (ἔλαθέ [με]).

71. Petzl 1994, ἀρ. 34, 37, 45, 59, 62.

72. Πρβ. (γενικά) Meier 1949, σ. 17· Danforth 1989, σσ. 76-83 (γιά τὴ νεότερη Ἑλλά-
δα).

73. Στὴ μετάφραση ἀκολουθοῦ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Petzl 1994, ἀρ. 96, ὅτι μὲ τὴ μετοχὴ
τεκοῦσα ἐννοεῖται ἡ μητέρα τῆς ἁμαρτωλῆς, κι ὅχι ἡ θεά: *κολασθεῖσα [π]ινηρῶς/[x]ai*
ἀφελπισθοῦσα ὑπὸ ἀνθρώπων ἐσσηλογράφησε/καὶ ἀνέστησεν ἐνγράψασα καὶ[τὴ] τὴν τε-
κοῦσα(ν) εὐλογοῦσαν.

74. Malay 1988, σ. 151 ἀρ. 187: *ἀφελπισθεῖς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ---]/σωθεῖς ὑπ[ό---]*.

75. Γενικά γιά τὸ θέμα αὐτὸ πρβ. Pleket 1977/78, σ. 90· Varinlioglu 1983, σσ. 85-86·
Petzl 1988, σ. 155· Varinlioglu 1989, σ. 39.

76. Petzl 1994, ἀρ. 57.

77. Malay 1988, σ. 151 ἀρ. 5 = Petzl 1994, ἀρ. 5· σχολιασμός τοῦ κειμένου: Petzl
1988· Varinlioglu 1989, σσ. 37-40· Petzl 1994, σσ. 8-11.

78. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 17, 22, 38, 57, 61, 97.

79. Π.χ. *ἐκέλευσεν*. Petzl 1994, ἀρ. 3, 9, 47, 57, 71. Πρβ. π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 98 (*κε-*

χρησμούς από τους θεούς με οδηγίες για το πώς θα λυτρώνονταν από την αμαρτία τους. Μερικές φορές ο θεός (ή *ἄγγελός* του) εμφανιζόταν στο όνειρο του αμαρτωλού.⁸⁰

Τίθεται φυσικά το ερώτημα αν το ιερατικό προσωπικό συμμετείχε ενεργά στη θεραπεία και με ποιό τρόπο. Είδαμε ήδη ότι ορισμένοι ιερείς, όπως π.χ. ο Λούκιος στην Κούλα, είχαν ιατρικές γνώσεις. Ωστόσο, όσες εξομολογητικές ή αναθηματικές επιγραφές αυτών των περιοχών κάνουν λόγο για τον τρόπο που αντιμετώπιστηκε ή άρρωστια μαρτυρούν μόνο την ύπαρξη μιάς «ιεροπρακτικής ιατρικής», εν μέρει συγγενικής προς τη σύγχρονη λαϊκή ιατρική. Βασικά της μέσα ήταν καθαρμοί, θυσίες, *ἐπωδοί* (ξόρκια) και μιά τελετουργία γνωστή με το όνομα *τρίφωνον*, που συνίστατο στη συμβολική μεταβίβαση της αμαρτίας σε μιά τριάδα ζώων. Δυστυχώς οι σχετικές μαρτυρίες είναι ελάχιστες.

Κάποιος Έρμογένης, αναθέτης μιάς επιγραφής στο Δία, μάς πληροφορεί μετά την επιτυχή θεραπεία του ότι τον έσωσε η προφήτιδα Πόττα, θυγατέρα του Μενεκράτη.⁸¹ Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την ιδιότητα της Πόττας, μέσο επικοινωνίας του άσθενους με το θεό ήταν κάποιος χρησμός ή προφητικό όνειρο. Η συμβολή της προφήτιδας στη θεραπεία του Έρμογένη ήταν πάντως ουσιαστική, αφού εκείνη θεωρεί σώτειρά του.

Μιά άλλη επιγραφή αποκαλύπτει την άμεση συμμετοχή μιάς ιέρειας: «Ἡ Χαρίτη, κόρη τοῦ Ἀπολλώνιου, (έκανε τὸ ἀνάθημα) σὲ ἐκπλήρωση τάματος στὴν Ἀρτέμιδα Ἀναΐτιδα, γιατί εἶχε ἀρρωστήσει. Θεραπεύτηκε ὁμως ἀπὸ τὴν ἰέρεια μὲ τὴ βοήθεια ἐπωδῶν».⁸² Τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖται (*ἐξάδειν*) υποδηλώνει ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ξόρκια. Ἡ χρήση ἐπωδῶν γιὰ θεραπευτικούς σκοποὺς μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ, ἦταν συχότατη στὴ λαϊκὴ, πρακτικὴ ιατρικὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, κατὰ καιροὺς μάλιστα ἀναφέρεται καὶ σὲ ιατρικὰ συγγράμματα (π.χ. τοῦ Μαρκέλλου τοῦ Ἑμπεirikοῦ).⁸³ Ἐτσι γνωρίζουμε ἀρκετὰ κείμενα τέτοιων ἐπωδῶν, ὅπως αὐτὲς ποὺ περιέχει ἕνας μαγικὸς πάπυρος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο («ὁ πάπυρος τῆς Φιλίννας», 1ος αἰ. π.Χ.). Τὸ παρακάτω ἔμμετρο παράδειγμα στόχο εἶχε τὴ θεραπεία ἀπὸ ἡμικρανίες: «Φύγε πονοκέφαλε! Κι ὁ [σκύλος] φεύγει κάτω ἀπὸ τὸ βράχο,/φεύγουν κι οἱ λύκοι, φεύγουν καὶ τ'

κλῆρονίσθε με), 106 (ὄνειροις μοι παρεστάθη), 53 (κατὰ ἐπιταγὴν), 5 (ἐφρηνωθείς ὑπὸ τῶν θεῶν).

80. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 3, 38· πρβ. Sardis VII, ἀρ. 94· SEG, XXXIII, 1013. Γιὰ ἀγγέλους βλ. ἐπίσης Petzl 1991, σ. 140. Γενικά γιὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνθρώπου-θεοῦ βλ. Petzl 1994, σσ. xv-xvi.

81. TAM V I, 535.

82. TAM V I, 331 (*ἐξασθεῖσα ὑπὸ τῆς ἰερείας*).

83. Σχετικά βλ. τώρα τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Furley 1993. Γιὰ τὸν Ὅμηρο βλ. καὶ Scarborough 1991, σ. 141 μὲ σημ. 54. Γιὰ τὸν Μαρκέλλο βλ. Gordon 1995, σσ. 365, 367-373.

ἄτια τὰ μονόνυχα,/[όρμώντας:] καθὼς τὰ κεντρίζει [τὸ ξόρκι μου τὸ τέλειο]». ⁸⁴ Τὸ μεμονωμένο ἀνάθημα τῆς Χαρίτης ἀπὸ τῆ Λυδία τοποθετεῖ λοιπὸν τὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή πού ἀκολουθήθηκε στὴν περίπτωσή της στὸ πλαίσιο μιᾶς εὐρύτατα διαδεδομένης λαϊκῆς, πρακτικῆς ἱατρικῆς. Ἀπὸ τίς ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴ χρήση ἐπωδῶν συνάγεται ὅτι κατὰ κανόνα τὰ ξόρκια συνδυάζονταν μὲ τὴ χρήση βοτάνων, ⁸⁵ φυλακτηρίων καὶ μαγικῶν λίθων. ⁸⁶ Δυστυχῶς δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι, ἂν καὶ στὴν περίπτωση τῆς Χαρίτης τὰ ξόρκια συνοδεύονταν ἀπὸ κάποια λαϊκὰ γιαιοσοφία. Θεραπευτικὰ φυτὰ δὲν ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ὅμως μιὰ ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ ἴσως τὴ χρήση ἐνὸς ἡμιπολύτιμου λίθου γιὰ θεραπευτικοὺς στόχους. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται στὴν κλοπὴ ἀπὸ μιὰ νεαρὴ γυναίκα μιᾶς γαλάζιας πέτρας (*λιθάριον ὑακίνθιον*, ἴσως ἀμέθυστος ἢ γαλάζιο ζαφείρι), πού βρέθηκε ἀργότερα καμμένη καὶ δεμένη μὲ λινὸ ὕφασμα (*εὐρέθη κατακεκαμμένον καὶ ἡφανισμένον, ἐνδεμένον ἐν λινουδίῳ*). ⁸⁷ Οἱ μαγικὲς ιδιότητες τοῦ *ὑακίνθου λίθου* εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα *Λιθικά* ποιήματα, ⁸⁸ αὐτὸ ὅμως πού κάνει ἐντύπωση στὴν ἐπιγραφή εἶναι ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρέθηκε. Ἀπὸ μαγικοὺς παπύρους γνωρίζουμε ὅτι τὸ δέσιμο καὶ κάψιμο ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ ἡ χρήση λινοῦ ὑφάσματος ἦταν συνηθέστερες πρακτικὲς. ⁸⁹ Ἐπίσης εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ κάψιμο λίθων μὲ μαγικὲς ιδιότητες καὶ τὸ δέσιμό τους μὲ λινὸ ὕφασμα ἀπελευθέρωνε τίς θεραπευτικὲς τους ιδιότητες. Π.χ. ὁ *lapis chelidonium* τυλιγμένος σὲ λινὸ ὕφασμα χρησιμοποιοῦνταν κατὰ τῆς ἐπιληψίας, ὁ καπνὸς ἀπὸ τὸ κάψιμο τοῦ *γαγάτη λίθου* ἀποκαθιστοῦσε τὴ φυσιολογικὴ ἐμμηνόρροη, βοηθοῦσε τίς ἐγκύους καὶ θεωροῦνταν ὅτι ἀποκάλυπτε ἂν μιὰ γυναίκα ἦταν παρθένος. ⁹⁰ Εἶναι λοιπὸν ἀρκετὰ πιθανὸ ὁ *ὑακίνθιος λίθος* αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση κάποιου γυναικολογικοῦ προβλήματος. ⁹¹

84. *Papyri Magicae Graecae*, XX: *φεῦγ' ὁδὴν κεφαλῆς· φεύγει δὲ [κύνων] ὑπὸ πέτραν, / φεύγουσιν δὲ λύκοι, φεύγουσι δὲ μώνυχες ἱπποί/ε[ςα. 6] πληγαῖς ὑπ' [ἐμῆς τελέας ἐπαοιδῆς]*. Ἀκολουθεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ Furlley 1993, σσ. 93-94 (μὲ βιβλιογραφία καὶ πρόσθετα παραδείγματα): πρβλ. Kotansky 1991, σσ. 112-113 (μὲ ἄλλα παραδείγματα).

85. Βλ. π.χ. Gordon 1995, σ. 369. Ξόρκια ἔλεγαν καὶ οἱ εἰδικευμένοι *ῥιζοτόμοι* κατὰ τὴ συλλογὴ βοτάνων: βλ. Scarborough 1991, σ. 157. Γενικὰ γιὰ τὴ χρήση βοτάνων στὴν ἀρχαία λαϊκὴ ἱατρικὴ βλ. Scarborough 1991.

86. Βλ. π.χ. Kotansky 1991, σσ. 112-114.

87. Petzl-Malay 1987 = Petzl 1994, ἀρ. 59· σχολιασμός: Chaniotis 1990, σσ. 129-131.

88. Petzl-Malay 1987 σ. 465· Chaniotis 1990, σ. 129· π.χ. Σωκράτους-Διονυσίου, *Περὶ λίθων* 27.

89. Παραδείγματα: Chaniotis 1990, σ. 130.

90. Chaniotis 1990, σ. 130-131. *Lapis chelidonium*: Damigeron-Evax 10, 4-5 (σσ. 246 ed. Halleux-Schamp)· γαγάτης: Ὁρφῆως, *Λιθικά* 485-491· Damigeron-Evax 20, 4 (σ. 258 ed. Halleux-Schamp, πρβλ. σ. 292 ed. Halleux-Schamp).

91. Ἡ ὑπόθεση αὕτη ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἐπιγραφή μιᾶς πληροφο-

Υπάρχουν όμως κι άλλες ενδείξεις ότι η συμβολή των ιερέων στη θεραπεία των αμαρτωλών και μη ασθενών δεν ανάγεται στη σφαίρα της επισημονικής ιατρικής, αλλά μιάς παραδοσιακής λαϊκής ιατρικής, που δεν αγνοεί τις θεραπευτικές ιδιότητες φυτών, αλλά κάνει και χρήση έπωδων και μαγικών πρακτικών. Μιά εξομολογητική επιγραφή αναφέρεται ρητώς σε καθαρμούς και θυσίες για την αποκατάσταση της υγείας του αμαρτωλού: «Ἐξιλεώθηκα ἀπέναντι τὸν κύριο μὲ καθαρμούς καὶ θυσίες, ὥστε νὰ σώσει τὸ σῶμα μου καὶ τελικὰ ἀποκατέστησε (τὴν υἰεῖα) στὸ σῶμα μου».⁹² Αὐτοῦ τοῦ εἵδους ἡ «θεραπευτική» ἀγωγή ἀπορρέει βέβαια ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι αἰτία τῆς ἀρρώστιας ἦταν κάποιον παράπτωμα πὺν εἶχε προκαλέσει μῖασμα (βλ. πάνω σημ. 31). Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώνουμε μῖα ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀρχαία λαϊκὴ ἱατρικὴ πὺν δὲν ἀγνοοῦσε τὴ χρήση καθαρμῶν.⁹³ Ὅμως οἱ καθαρμοὶ δὲν ἀποκλείουν καθόλου τὴ χρήση θεραπευτικῶν φυτῶν, πὺν πιστευόταν ὅτι καθαίρουν ἀπὸ μῖασμα. Ὁ Διοσκουρίδης π.χ. ἀναφέρει τὴ συνήθεια τῶν γεωργῶν νὰ κάνουν κρασί ἀπὸ κλήματα φυτεμένα κοντὰ στὶς ρίζες ἑλλεβόρου, φυτοῦ γνωστοῦ γιὰ τὶς θεραπευτικὲς του ιδιότητες. Μὲ τὸ κρασί αὐτὸ ράντιζαν γύρω-γύρω τὰ σπίτια τους θεωρώντας ὅτι ἔτσι τὰ καθαίρουν ἀπὸ μῖασμα.⁹⁴

Περισσότερες πληροφορίες μῖς δίνουν τρεῖς εξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς πὺν δημοσιεύθηκαν καὶ μελετήθηκαν πρόσφατα ἀπὸ τὸν Ender Varinlioglu. Καὶ οἱ τρεῖς ἀναφέρονται σὲ μῖα τελετουργία πὺν ὀνομάζεται *τρίφωνο* (τριάδα φωνῶν, δηλαδὴ τριάδα ζώων)⁹⁵ πὺν πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ ἄτομα πὺν πίστευαν ὅτι ἡ ἀσθένειά τους ὀφειλόταν σὲ κάποιον τους παράπτωμα: α) Πῶσφορος: «Ἐνα ἐξάχρονο ἀγόρι φοροῦσε ἀκάθαρτο ἐπενδύτη. Ὁ θεὸς ἦρε (τὸ παράπτωμα) καὶ ἀπομάκρυνε (τὴν ἀρρώστια ἡ τὴν ἁμαρτία) μὲ τρίφωνο».⁹⁶ β) Πολλίων: «Ἐπειδὴ πέρασε τὸ ὀρόσημο κατὰ λάθος, κατὰ τρόπο ἀνόρμωστο, οἱ θεοὶ τὸν (=μὲ) τιμώρησαν... Ἀπομάκρυνε (τὴν ἀρρώστια ἡ τὴν ἁμαρτία) μὲ τρίφωνο, (δηλαδὴ) μὲ τυφλοπόντικα καὶ σπουργίτι

ρεῖ ὅτι ἡ γυναίκα πὺν ἔκλεψε τὴν πέτρα τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸ θεὸ μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς παρθενιάς της (βλ. πάνω σημ. 48). Ἐννοεῖται ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ σειρά τῶν γεγονότων ἦταν διαφορετικὴ καὶ ἡ παρθενοφοβία, πὺν μᾶλλον εἶχε προηγηθεῖ τῆς κλοπῆς, ἀποδόθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων σὲ θεϊκὴ τιμωρία.

92. Steinleitner 1913, σσ. 59-60 ἀρ. 32 = Petzl 1994, ἀρ. 123: *καθαρμοῖς καὶ θυσίαις ἐξίλασάμην τὸν κύριον, ἵνα μιν τὸ ἐμὸν σῶμα σώσῃσι, καὶ μόγις με ἀποκαθέστησε* [τῷ ἐμῷ σώματι. Πρβ. Petzl 1991, σ. 137 σημ. 16.

93. Meier 1949, σσ. 59-60, 88-89· Furley 1993, σσ. 82-83, 91.

94. Διοσκουρ., ὕλ. ἱατρ. 4,162 ed. Wellmann. Πρβ. σχετικὰ τὰ σχόλια τοῦ Scarborough 1991, σ. 153-154. Γιὰ θρησκευτικὸς καθαρμοὺς χρησιμοποιοῦνται συχνὰ φυτὰ γνωστὰ καὶ γιὰ τὶς θεραπευτικὲς του ιδιότητες· βλ. π.χ. Scarborough 1991, σσ. 146-147.

95. Petzl 1994, σ. xv.

96. Varinlioglu 1989, σσ. 45-46 ἀρ. 4 = Petzl 1994, ἀρ. 55: *...παιδίον ὦν ἐτῶν ἑξ/ἑπενδύτιον ἐνεδέσε/το σπῆλους ἔχων, ὁ θε/ὸς ἐπεζήτησεν, καὶ ἦρε/τρίφωνο.*

καί τόννο, καί (ἐπετέλεσε) τὴ *θυμολυσία* (δηλ. τὴν πράξιν ποὺ σταματᾷ τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν), ποὺ συνηθίζεται νὰ δέχονται οἱ θεοί, στήνοντας τὴ στήλη μου. (Πρόσφερα) ἓνα μύδιο σιτάρι, μιὰ πρόχον κρασί· ὡς πρόγευμα γιὰ τὸ ἱερατικὸ προσωπικόν, μιὰμιση κύπρο σιτάρι, μιὰμιση πρόχον κρασί, ρεβύθια καὶ ἄλατι. Ἐξιλώθηκα ἀπέναντι τοὺς θεοὺς γιὰ τὰ παιδιά τῶν παιδιῶν μου καὶ τὰ ἐγγόνια τῶν ἐγγονῶν μου». ⁹⁷ γ) Θεόδωρος: «Ἀπομακρύνει τὴν πρώτη ἁμαρτία μὲ ἓνα πρόβατο, μιὰ πέρδικα, ἓνα τυφλοπόντικα. Δεύτερη ἁμαρτία... Τὴν ἀπομακρύνει μὲ “χοῖρον”, τόννο, ψάρι. ⁹⁸ Τρίτη ἁμαρτία... Τὴν ἀπομακρύνει μὲ ἓνα κοτόπουλο, ἓνα σπουργίτι καὶ ἓνα χελιδόνι, μιὰ κύπρο κριθαριοῦ καὶ σιταριοῦ, μιὰ πρόχον κρασί, μιὰ κύπρο καθαροῦ(;) σιταριοῦ γιὰ τοὺς ἱερούς (τὸ ἱερατικὸ προσωπικόν), μιὰ πρόχον». ⁹⁹ Ὁ Ender Varinlioglu ἐπισήμανε, πολὺ σωστά, τὴν ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ *τριφώνον* καὶ ἱεροτελεστίες γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀνατολή. ¹⁰⁰ Ἡ ἁμαρτία, καὶ μαζί της ἡ ἀρρώστια, μεταβιβάζονται σὲ τρία διαφορετικὰ ζῶα, ¹⁰¹ τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια ἀφήνονται ἐλεύθερα, γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τὸ κακὸ (ἢ ἴσως θυσιάζονται). Στὸ δεύτερο κείμενο παρατηροῦμε ὅτι καθένα ἀπὸ τὰ ζῶα τῆς τριάδας σχετίζεται καὶ μὲ ἓνα διαφορετικὸ κοσμικὸ στοιχεῖο, τὴ γῆ (τυφλοπόντικας), τὸν ἀέρα (σπουργίτι) καὶ τὸ νερὸ (τόννος). ¹⁰² Καὶ στὸ τρίτο κείμενο μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰ ἀνάλογη συμβολικὴ χρῆση τῶν ζώων στὴν ἱεροτελεστία τοῦ *τριφώνου*: Ἡ πρώτη ἁμαρτία ἀπομακρύνθηκε μὲ τὴ βοήθεια τριῶν ζώων ποὺ τὸ καθένα τους φαίνεται νὰ ἐκπροσωπεῖ καὶ ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ περιοχὴ τῆς γῆς, τὴν ἐπιφάνεια (πρόβατο), τὸν ὑπόγειο χῶρο (τυφλοπόντικας) καὶ τὸν ὑπέργειο χῶρο (πέρδικα). Στὴν περίπτωση τῆς δεύτερης καὶ τρίτης ἁμαρτίας συναντοῦμε τριά-

97. Varinlioglu 1989, σσ. 47-49 ἀρ. 5 = Petzl 1994, ἀρ. 65: *ἐπὶ με ἔλαθεν/κὲ ὑπερέβην τὸν/ὄρον ἄθετος, ἐκο/λάσαντο αὐτὸν/οἱ θεοί...* *τριφώνον* ἀπῆρην,/ἀσφάλαια κὲ στρουθῖ κὲ θ/νίφ, κὲ τὴν θυμολυσίαν, τὴν/εἶχαν οἱ θεοὶ ἐν ἔθι ἀναστα/νομένης τῆς στήλης· μόδιος/πυρῶν, οἶνον πρόχος ἀ· ἄρισ/τον τοῖς ἐιερῆϊσιν πυρῶν κύ/προν αΓ', οἶνον πρόχον αΓ',/ἐρέβινθοι κὲ ἀλεία. Κὲ ἰα/σάμην τοὺς θεοὺς διὰ τέκνα τέκνων, ἔγγον' ἐγόνων. Πρβ. τὴ μετάφραση τοῦ Petzl 1994, σ.12.

98. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς: *χύρω* (=χοῖρον) *θεῖννφ* *ἐχθύει*. Ὁ Malay 1988, σ. 152 μεταφράζει: «with a piglet, a tunny-fish». Πρβ. Petzl 1988, σ. 161 καὶ 1994, σ. 8: «mit einem Ferkel und einem Thunfisch». Ἐφόσον ὁμως πρόκειται γιὰ *τριφώνον*, περιμένουμε καὶ τρία ζῶα, ὅπως καὶ στὰ κείμενα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Πῶσφορο καὶ τὸν Πολίωνα, ἀλλὰ καὶ ὅπως στίς δύο ἄλλες ἁμαρτίες. Νομίζω, λοιπόν, ὅτι θὰ πρέπει νὰ διαβάσουμε: *χύρω*, *θεῖννφ*, *ἐχθύει*. Ἡ λέξη *χοῖρος* δὲν ἔχει ἐδῶ τὴ συνήθη σημασία της, ἀλλὰ πιθανότατα εἶναι τὸ ὄνομα ἐνὸς ψαριοῦ (Liddell-Scott, s.v.). Ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα φαίνεται ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ *τριφώνον* ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία διαφορετικὰ εἶδη ψαριῶν (βλ. κάτω).

99. Petzl 1994, ἀρ. 5: *ἀπαίρι τὴν πρώτην ἁμαρτίαν προβάτω, πέρδεικα, ἀσφάλαια. Δεύτερα/ἁμαρτία...* *παίρι χύρω θεῖννφ* *ἐχθύει*. *Τῇ τρίτῃ ἁμαρτία...* *παίρι ὄρνειθι, στρουθῖ, περισ/τερῖ, κύ/πρω* *κρεῖθοπύρων, πρῶ(χω) οἶνον κύ(προν) πυρῶν/καθαρός τοῖς ἐιεροῖς, πρῶ(χω) ἀ·*

δες συγγενῶν ζώων, τρία εἶδη ψαριῶν καὶ τρία εἶδη πουλιῶν ἀντιστοίχως.¹⁰³

Ἀπὸ μιὰ πρώτη ματιά αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις θυμίζουν ἱατρικὰ κείμενα, ἀφοῦ περιέχουν διάγνωση (ἐπισήμανση τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἀρρώστιας ποὺ προκάλεσε) καὶ σύσταση γιὰ θεραπεία τοῦ κακοῦ (μὲ κάποια ἱεροτελεστία). Φυσικὰ ἡ ὁμοιότητα εἶναι ἐπιφανειακὴ. Ἡ ἀκολουθοῦμενη ἀγωγή δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ καὶ συγγενεῦει περισσότερο μὲ τὴ μαγεία, ἔχοντας ὅμως μᾶλλον κοινὰ στοιχεῖα καὶ μὲ τὴ λαϊκὴ, πρακτικὴ ἱατρικὴ (ξόρχια, καθαρμοί, ἴσως χρῆση βοτάνων καὶ λίθων μὲ θεραπευτικὴς ιδιότητες). Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ φαίνεται πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀκολουθεῖται διαφορετικὴ ἀγωγή γιὰ διαφορετικὰ παθήσεις. Κι ὁ τυφλὸς Θεόδωρος καὶ ὁ Πολλίων μὲ τὸν ἴδιο τρόπο προσπάθησαν νὰ βροῦν γιатρεία, μέσῳ τοῦ τριφύνου, Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές διαφέρουν ριζικὰ ἀκόμα κι ἀπὸ τὰ θαυματουργὰ ἱάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία.¹⁰⁴ Ὡς δοῦμε π.χ. τὴν ἀφήγηση μιᾶς ἄγνωστης γυναίκας, ποὺ βρέθηκε σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λεβήνας: «Εἶχε σοβαρὴ πληγὴ στὸ μικρὸ τῆς δάκτυλο, ἀλλὰ θεραπεύτηκε ἀπὸ τὸ θεό, ποὺ τὴν πρόσταξε νὰ βάλει πάνω στὸ δάκτυλό της τὸ ὄστρακο στρειδιοῦ, ἀφοῦ πρῶτα τὸ κάψει καὶ τὸ τρίψει μὲ λάδι καὶ ροδέλαιο, καὶ νὰ ἀλείψει τὸ δάκτυλό της μὲ μολόχα. Ἔτσι τὴ γιάτρεψε».¹⁰⁵ Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Πουπλίου Αἰλίου Θέωνα ἀπὸ τὴ Ρόδο, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ Πέργαμο: «Επὶ 120 μέρες, χωρὶς νὰ πῶ τίποτα, ἀλλὰ τρώγοντας ἀπὸ νωρὶς τὸ πρῶτὸ 15 σπόρους ἄσπρου πιπεριοῦ καὶ μισὸ κρεμμύδι, ὅπως εἶχε προστάξει ὁ θεός, σῶθηκε

100. Varinlioglu 1989, σσ. 48-49. Πρβ. Petzl 1991, σ. 136 σημ. 14· Petzl 1994, σ. 9· Ricl 1995, σ. 68. Γιὰ τὸν πολυσχιδὴ χαρακτῆρα τοῦ θρησκευτικοῦ ὑποστρώματος σ' αὐτὲς τίς περιοχές, μὲ τὴν ἐπικάλυψη χεττιτικῶν, φρυγικῶν, περσικῶν, ἐλληνικῶν καὶ ἰουδαϊκῶν στοιχείων βλ. Petzl 1995, σσ. 37-38.

101. Ἡ χρῆση τριῶν ζώων σὲ τελετουργίες εἶναι πολὺ διαδεδομένη σὲ διάφορες ἀρχαῖες θρησκείες. Πρβ. τὴν τριττοία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, δηλαδὴ τὴ θυσία κριαριοῦ, κάπρου καὶ ταύρου: Stengel 1910, σσ. 195-196· πρβ. στὴ Ρώμη τὰ *suevetaurilia*: Krause 1931, σσ. 264-267.

102. Πρβ. Petzl 1988, σ. 62.

103. Γιὰ τὴ σημασίαν συμβόλων στὴν «ἱεροπρακτικὴ» ἱατρικὴ πρβ. Danforth 1989, σσ. 54-58.

104. Ὁ Meier 1949, σ. 64 ἀποκλείει νὰ συμμετεῖχαν στὴ θεραπεία ἀσθενῶν στὴν Ἐπίδανου ἱερεῖς μὲ ἱατρικὲς γνώσεις, ἀλλὰ αὐτὸ συνέβαινε μᾶλλον στὴν Κω καὶ ἴσως στὴ Λεβήνα καὶ τὸ Πέργαμο.

105. *I.Cret.*, I, xvii 19: ἐπὶ τοῦ μικροῦ δακτύλου[ν] ἑλκωσί[ν] τινα/ἄλγριαν καὶ θεραπευθεῖσα, τοῦ θεοῦ ἐπιτά[λ]ξαντος ἐπιθεῖναι ὀστ[τ]ρέου τὸ ὄστρακον/κατακαύσασαν καὶ λεο[τ]ριβήσασαν μετὰ[ν] ροδίνου καὶ μολόχῃ μ[έ]τ' ἐλαίου χρίσασθαι· καὶ οὕτως ἐθεράπτευσεν[.]

σαφέστατα από πολλούς και μεγάλους κινδύνους».¹⁰⁶ Τέτοιες «συνταγές» έχουν πολύ μεγάλες ομοιότητες με θεραπευτικές άγωγές γνωστές από ιατρικά έργα της αρχαιότητας¹⁰⁷ και περιέχουν διάφορα φυτά γνωστά και από την τότε επιστημονική και πρακτική ιατρική για τις θεραπευτικές ιδιότητές τους, όπως π.χ. ἡ δάφνη και ἡ μυρτιά.¹⁰⁸ Ἀκόμα και οἱ περισσότεροι θαυματουργές και λιγότερο επιστημονικές ἀφηγήσεις ἱαμάτων τῆς Ἐπιδαύρου (βλ. σημ. 5) γράφτηκαν ἀπὸ ἱερεῖς ποὺ προσπαθοῦσαν τουλάχιστον νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ θεὸς χρησιμοποιοῦσε μεθόδους ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τῶν συγχρόνων γαιτρῶν. Τὰ σχετικά κείμενα ἀναφέρουν π.χ. ὅτι «ὁ θεὸς ἔψησε κάποια φάρμακα» (θαῦμα 9 ἐκδ. Herzog), «ὁ θεὸς ἀνοῖξε τὸ στήθος τοῦ μὲ ἓνα μαχαίρι καὶ ἀφαίρεσε τὴ βδέλλα» (θαῦμα 14), «ἕνας νεαρὸς ἄντρας μὲ ἐντυπωσιακὸ ἀνάστημα ἔβαλε φάρμακο στὸ δάκτυλο τοῦ ποδιοῦ τοῦ» (θαῦμα 17), «ὁ θεὸς τὸν ἄλειψε μὲ μιὰ ἄλοιφι στὸ κεφάλι» (θαῦμα 19), «ὁ θεὸς τὸν ὁδήγησε ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ σὲ μιὰ λίμνη μὲ ὑπερβολικά κροῦ νερὸ καὶ τὸν πρόσταξε νὰ λουστῇ ἐκεῖ» (θαῦμα 37), «ὁ θεὸς ἔτριψε ἓνα βότανο καὶ μετὰ ἔχυσε ἓνα χυμὸ στὸ μάτι τοῦ» (θαῦμα 40) κ.ο.κ.¹⁰⁹ Φυσικά αὐτὰ τὰ θαύματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνάγονται στὴ φαντασία καὶ τὴν πίστη ἱερέων καὶ προσκυνητῶν, ἀλλὰ τουλάχιστον οἱ ἀφηγήσεις προσπαθοῦν νὰ ἐξομοιώσουν τὶς θαυματουργές ἐπεμβάσεις τοῦ θεοῦ πρὸς τὶς πρακτικές τῶν συγχρόνων γαιτρῶν. Ἀντίθετα, στὶς ἐξομολογητικές ἐπιγραφές δὲν βρίσκουμε οὔτε ἕχνος τέτοιας προσπάθειας.

Κι αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη τους διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἱατρική. Πρωταρχικὸς στόχος τῆς ἱατρικῆς εἶναι ἡ θεραπεία καὶ ἀνακούφιση τοῦ πόνου τῶν ἀσθενῶν· ἀντίθετα, κύριος στόχος τῶν τελετουργιῶν ποὺ περιγράφονται στὶς ἐπιγραφές τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας ἦταν νὰ ἀπαλλάξουν τὸν ἁμαρτωλὸ ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ παραπτώματός του. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ Θεοδώρου ἀντικείμενο τοῦ ρήματος ἀπαίρειν εἶναι ἡ λέξη ἁμαρτία, κι ὄχι ἡ ἀρρώστια τοῦ.¹¹⁰ Μάλιστα δὲν γνωρίζουμε κἀν ἂν ἡ ἐξιλέωση τοῦ Θεοδώρου ὁδήγησε στὴ θεραπεία του, ἂν δηλαδὴ ξαναβρῆκε τὸ φῶς του. Στὴν περίπτωση τοῦ Πολλίωνα βλέπουμε ὅτι δὲν ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὴν προσωπική του

106. Müller 1987, σσ. 194-199: ἑκατὸν εἰκοσι ἡμερῶν μὴ πῶν καὶ φαγῶν ἔωθεν ἐκάστης ἡμέρας λευκοῦ πιπέρους κόκκους δεκαπέντε καὶ κορμιοῦν/[ῆ]μιον κατὰ κέλευσιν τοῦ θεοῦ ἑναργῶς ἐκ/[πολλ]ῶν καὶ μεγάλων κινδύνων σωθεῖς/[ἀνέ]θηκα...

107. Βλ. π.χ. Müller 1987, σσ. 212-233 γιὰ τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ Πέργαμο. Οἱ θεραπευτικές ιδιότητες καμμένων ὁσπερων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή τῆς Λεβίνας, εἶναι γνωστές ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ, *De simpl. med. temp. ac fac.* 11. 26 (12. 345 K.).

108. Δάφνη: *I.Cret.*, I, xvii 12 A 4· μύρτος: *I.Cret.*, I, xvii 14 A 5· *I.Cret.*, I, xvii 18 στ. 19 (πρβ. π.χ. Scarborough 1991, σ. 146)· κάρδαμον: *I.Cret.*, I, xvii 20 στ. 3-4· πέπερι: *I.Cret.*, I, xvii 12 A 5· *I.Cret.*, I, xvii 18 στ. 13· χυλός: *I.Cret.*, I, xvii 12 A 7· καστανέα: *I.Cret.*, I, xvii 12 B 7.

109. Πρβ. γιὰ τὸ ρόλο τοῦ νεροῦ Lambrinoudakis 1994 καὶ Boudon 1994.

110. Malay 1988, σ. 151 ἀρ. 5 = Petzl 1994, ἀρ. 5: ἀπαίρι τὴν πρώτην ἁμαρτίαν.

σωτηρία, αλλά και για εκείνη των παιδιών και ἐγγονών του: «Ἐξιλεώθηκα ἀπέναντι τοὺς θεοὺς», γράφει στὴ στήλη του, «γιά τὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν μου καὶ τὰ ἐγγόνια τῶν ἐγγονῶν μου».¹¹¹ Φυσικά οἱ ἀπόγονοι τοῦ Πολλίωνα δὲν κινδύνευαν ἀπὸ τὴν ἀσθενεία του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία του τὴν τελευταία ἐπιδίωξε νὰ ἐξαλείψει μὲ τὸ *τρίφωνον*. Στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἦταν πολὺ διαδεδομένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἄδικη πράξη ἐνὸς ἀτόμου θὰ εἶχε συνέπειες καὶ γιὰ τὴν οἰκογένειά του, μερικὲς φορὲς γιὰ ὅλη τὴν κοινότητά του.¹¹² Οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς παρέχουν ἀφθονες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀντίληψη αὐτή. Σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς βλέπουμε τὰ μέλη μιᾶς ὁλόκληρης οἰκογένειας νὰ ἔχουν προσβληθεῖ ἀπὸ ἀσθένειες σὲ διάφορα μέλη τοῦ σώματός τους (μάτια, στήθη, πόδια) γιὰ μιὰ ἄγνωστη ἁμαρτία.¹¹³ Μερικὲς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν ἀνατεθεῖ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ «ἐνόχου» ἀπὸ συγγενεῖς καὶ ἀπογόνους, μέσα στὴν ἀγωνία τους νὰ θέσουν τέρμα σὲ μιὰ σειρά τιμωριῶν ποὺ μποροῦσαν νὰ πλῆξουν γενιὲς ὁλόκληρες.¹¹⁴

Ἀλλὰ ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐξιλέωση ἦταν πρωταρχικὴ μέριμνα ὅσων τὴ συνείδηση βάραινε μικρὸ ἢ μεγάλο παράπτωμα, δὲν ἀδιαφοροῦσαν βέβαια καὶ γιὰ τὴ θεραπεία τους. Ἡ ἐξιλέωση δὲν ἔφερνε πάντοτε γιαιτρεία, ἀλλὰ δὲν λείπουν οἱ περιπτώσεις ποὺ στίς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς γίνεται λόγος γιὰ θεραπεία.¹¹⁵ Ἡ ἐξομολόγηση κάποιας Ἀντωνίας ἀναφέρεται ρητὰ σὲ θεραπεία: «Ἐπειδὴ μπῆκα στὸ (ιερό) χοροστάσι μὲ ἀκάθαρτο ἑπενδύτη, ἀφοῦ τιμωρήθηκα, ὁμολόγησα (τὸ παράπτωμά μου) καὶ ἀνέθεσα (αὐτὴ) τὴν εὐλογία, γιὰτὶ γιαιτρεύτηκα».¹¹⁶ Ὁ ἀνώνυμος ἀναθέτης ἐνὸς ἄλλου κειμένου θεραπεύτηκε μὲ τὴ βοήθεια καθαρῶν καὶ θυσιῶν.¹¹⁷ Ἡ Ζηωνίδα, ποὺ ἔπα-

111. Varinioglu 1989, σ. 47 ἀρ. 5. = Petzl 1994, ἀρ. 6. Πρβ. Petzl 1994, ἀρ. 41: *κολασθεῖσα ὑπὲρ τῆς ἰδίας σωτηρίας καὶ τῶν τέκνων ἀνέ(σ)θηκεν*.

112. Βλ. π.χ. Moulinier 1952, σσ. 234-238· Parker 1983, σσ. 198-205.

113. TAM V 1, 322 = Petzl 1994, ἀρ. 70. Γιὰ ἄλλες περιπτώσεις τιμωρίας συγγενῶν τοῦ ἐνόχου βλ. πάνω σμμ. 71.

114. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 9, 34, 36, 44, 46, 54, 69, 80.

115. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 1 (ἤρξατο τότε λαλεῖν) 10 (σωθεῖς... εὐχαριστῶν), 45 (ἐγενόμην ὁλό(λ)ηρος), 94 (κολασθεῖσα καὶ θεραπευθεῖσα), 123 (ἀποκαθέστῃς [τῇ ἐμῇ] σώματι). Varinioglu 1989, σσ. 40-42 ἀρ. 1 (ἀσθενοῦσα... ἀκούσαντος τοῦ θεοῦ). Θεραπείες μὲ τὴ βοήθεια κάποιου θεοῦ ἀναφέρονται ὄχι μόνο στίς συλλογὲς ἱαμάτων (βλ. πάνω σμμ. 5), ἀλλὰ καὶ σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς πολλῶν περιοχῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅρισμένα παραδείγματα: CEG 2, ἀρ. 755, 776, 822 (ἀναθηματικὰ ἐπιγράμματα στοὺς Ἀσκληπιῶ καὶ Ἡρακλεῖ)· I. Akoris, 22 (Ἀκωρίς Αἰγύπτου, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ., ἀνάθημα στοὺς Ἀμμωνα καὶ Σοῦχο)· I. Tomis, 117 (ἀνάθημα στοὺς Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγεία)· I. Tralleis, 15 (ἀνάθημα στὸν Πάνα)· Forsén 1991 (Ἀσκληπιεῖο Πειραιᾶ, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ., θεραπευθεῖς).

116. TAM V 1, 238 = Petzl 1994, ἀρ. 45: *διὰ τὸ ἀναβεβημένε με ἐπὶ τὸν χορὸν ἐν ὧν παρῶν ἑπενδύτη, κολασθεῖσα δὲ ἐξομολογησάμην κὲ ἀνέθηκα εὐλόγιαν, ὅτι ἐγενόμην ὁλό(λ)ηρος*.

117. Steinleitner 1913, σσ. 59-60 ἀρ. 32 = Petzl 1994, ἀρ. 123.

σχε από άγνωστη ασθένεια, αποδίδει τη θεραπεία της στη θεϊκή εϋνοια.¹¹⁸ Ὁ *ισοθάνατος* Στρατόνικος, τιμωρημένος από τὸ Δία Διδυμείτη γιατί εἶχε κόψει μιὰ βελανιδιά πὺν ἀνῆκε στὸ θεὸ καὶ εἶχε περιφρονήσει τὴ δύναμή του, «σώθηκε ἀπὸ μεγάλο κίνδυνο κι ἔκανε αὐτὸ τὸ ἀφιέρωμα εὐχαριστώντας τὸ θεό».¹¹⁹ Ἐνα ἄλλο κείμενο δείχνει ὅτι οἱ ἄρρωστοι τουλάχιστον δὲν ἔχαναν τὶς ἐλπίδες τους: «Ἐπειδὴ οἱ θεοὶ τῶν Περκηνῶν (καί;) ὁ Δίας Ὅρειτης εἶχαν δώσει τὴν ἐντολὴ νὰ μὴν φέρουν τὰ ζῶα τους γιὰ βοσκή στὸ ἄλσος τοῦ Δία Ὅρειτη, (ὅμως αὐτοὶ) δὲν ὑπάκουσαν, τιμώρησαν τὸν Εὐμένη, γιὸ τοῦ Εὐμένη, καὶ τὸν ἔκαναν νὰ μοιάζει πεθαμένος. Ὅμως ἡ Τύχη μου μοῦ χάρισε ἐλπίδα».¹²⁰ Θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι σημαντικὸς θὰ ἦταν ὁ ρόλος τῆς αὐθυποβολῆς, ιδίως σὲ ἄρρωστιες ψυχοσωματικῆς προέλευσης (π.χ. διανοητικὲς διαταραχές).¹²¹ Ἀρκετὲς ὅμως φορὲς αὐτὲς οἱ θεραπείες σχετίζονται μὲ δυσλειτουργίες ὀργάνων πὺν μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν ἀπὸ μόνες τους, ὅπως δείχνει ἡ περίπτωση τῆς Αὐρηλίας Ἀρτεμίσας ἀπὸ τὴν Ἑφεσο πὺν ὑπέφερε ἀπὸ πρόσκαιρη παράλυση ἐνὸς ὀπτικοῦ νεύρου (βλ. πάνω).

Τὰ συχνὰ αἰνιγματικὰ κείμενα τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Λυδίας ἀφήνουν πολλὰ ἐρωτήματα ἀναπάντητα. Μᾶς φέρουν ὅμως μὲ ἀσυνήθιστη ἀμεσότητα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἔγνοιες ἀπλῶν ἀνθρώπων στὰ χωριά μιᾶς περιοχῆς πὺν δὲν πλησίασε κανένας ἀπὸ τοὺς σωζόμενους ἀρχαίους ἱστορικοὺς ἢ γεωγράφους. Στὴν ἴδια ἐποχὴ πὺν ὁ Γαληνὸς συντάσσει τὰ ἱατρικὰ συγγράμματα πὺν θὰ σφράγιζαν τὴν ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ μέχρι τὴν αὐγὴ τῶν νέων χρόνων, λίγο μακρύτερα ἀπὸ τὴ γενέτειρά του, τὸ Πέργαμο, οἱ ἱερεῖς τῶν πανίσχυρων ἱερῶν καλλιεργοῦσαν τὴν πίστη στὴν ἀλληλωνχία ἀμιαρίας καὶ ἀρρώστιας, θεματοφύλακες μιᾶς παράδοσης πὺν χάνεται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας.

118. Malay 1985, σ. 12 ἀρ. 4 = Petzl 1994, ἀρ. 94: *κολασθεῖσα καὶ θεραπευθεῖσα διὰ τῆς Εὐνίας (=Εὐνοίας) χειρός*. Ἐννοεῖται ἡ εὐνοια τῆς Μητρὸς Φιλίδος, τῆς θεᾶς τιμωροῦ· βλ. Petzl 1994, σ. 112.

119. TAM V I, 179 b = Petzl 1994, ἀρ. 10.

120. Malay 1988, σσ. 150-151 ἀρ. 4 = Petzl 1994, ἀρ. 7: *Ἐπὶ προήγγελαν οἱ θεοὶ οἱ Περκηνῶν, Ζεὺς Ὅρειτης εἰς τὸ ἄλσος μὴ βόσκη[ι]ν κτήνη, ἡπειθοῦσαν, ἐκόλασαν Εὐμένην (δῖς) τὸν υἱόν/κὲ κατέθηκε ἰσοθάνατον. Ἡ δὲ ἐμὴ Τύχη ἐλπίδαν/ἔδωκε*.

121. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Danforth 1989, σσ. 50-63, 84-95 γιὰ τὴν ἱεροπρακτικὴ ἱατρικὴ, ιδίως σὲ σχέση μὲ τὰ ἀναστενάγια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Προβλήματα υγείας στις εξομολογητικές επιγραφές
τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας

(Σὲ παρένθεση ἀναγράφονται οἱ θεοὶ ποὺ ἀναφέρονται στὶς σχετικὲς ἐπιγραφές)

I. Ὁραση

1. TAM V I, 264=Petzl 1994, ἀρ. 50: ἐκολάσθην ἰς τοὺς ὀφθαλμούς, παράστα-
ση δύο ὀφθαλμῶν (Ζεὺς Σαβάζιος, Μήτηρ Ἰπτα).
2. TAM V I, 322=Petzl 1994, ἀρ. 70: παράσταση δύο ὀφθαλμῶν (Ἄρτεμις
Ἀναΐτις, Μῆς Τιάμιου).
3. TAM V I, 459=Petzl 1994, ἀρ. 49: κολασθίς ἰς τοὺς ὀφθαλμούς (Ζεὺς Σαβά-
ζιος, Μήτηρ Ἰπτα).
4. TAM V I, 466=Petzl 1994, ἀρ. 28: ἐξετ{λ} ὑφλω[σε].
5. TAM V I, 467=Petzl 1994, ἀρ. 29: ἐκόλ[ασεν;] ἰς τὴν ὄρασι[ν].
6. TAM V I, 509=Petzl 1994, ἀρ. 45: ἐκολάσθη... ἰς τοὺς ὀφθαλμούς (Ζεὺς Πει-
ζηνός).
7. Sardis, VII, ἀρ. 95=Robert 1964, σ. 27 =Petzl 1994, ἀρ. 99: κολασθεῖσα ἰς
τοὺς ὀφθαλμούς], παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἄρτεμις Ἀναΐτις).
8. Herrmann-Varinlioglu 1984, σσ. 2-3 ἀρ. 1=Petzl 1994, ἀρ. 16: ἐκολάσσοντο εἰς
τοὺς ὀφθαλμούς (Θεοὶ Περευδηνοί).
9. Malay 1985, σ. 117 ἀρ. 11=Petzl 1994, ἀρ. 85: κολα[σθεῖσα] ἀπὸ τῶν [ὀφθα]λ-
μῶ[ν] (Μήτηρ Φιλίς).
10. Malay 1985, σ. 120 ἀρ. 31=Petzl 1994, ἀρ. 90: παράσταση ὀφθαλμῶν (Μήτηρ
Φιλίς).
11. Malay 1985, σ. 121 ἀρ. 34=Petzl 1994, ἀρ. 91: κολασθεῖσα ἀπὸ τοῦ ὀφθαλ-
μοῦ] (;) (Μήτηρ Φιλίς).
12. Malay 1985, σ. 121 ἀρ. 36=Petzl 1994, ἀρ. 92 (πρβ. SEG, XXXV, 1209): [κο-
λασθ]εῖς ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν (;) (Μήτηρ Φιλίς).
13. Malay 1985, σ. 122 ἀρ. 44=Petzl 1994, ἀρ. 93: [κολ]ασθ[εισ]- τῶν ὀφθαλ-
μῶν (;) (Μήτηρ Φιλίς).
14. Malay 1988, σσ. 151-152 ἀρ. 5=Petzl 1994, ἀρ. 5: ἐκολασόμην τὰ ὀμματα, πε-
πρωόμιν (Ζεὺς, Μῆς Ἀξιοττηνός).

II. Διανοητικὲς διαταραχὲς

15. TAM V I, 460=Petzl 1994, ἀρ. 57: μανῆναι ἐποίησεν (Μήτηρ Ταρσηνή,
Ἀπόλλων Τάριος, Μῆς Ἀξιοττηνός).
16. TAM V I, 541=Petzl 1994, ἀρ. 81: ἐξέμανεν.
17. Herrmann-Polatkan 1969, σσ. 58-63 ἀρ. 15=Petzl 1994, ἀρ. 1: ἀπεμάκκωσεν...
ἤρξατο λαλεῖν (Ζεὺς Τρόσου).

III. Στῆθος

18. TAM V I, 261=Petzl 1994, ἀρ. 95: ἐκολάσθη... εἰς τοὺς μαστοὺς (Μήτηρ Φιλίς).

19. *TAM V I*, 322=Petzl 1994, ἀρ. 70: παράσταση δύο μαστῶν (Ἐρτεμῖς Ἀναΐτις, Μῆς Τιάμου).
20. Malay 1985, σ. 117 ἀρ. 9=Petzl 1994, ἀρ. 84: *κολασθεῖσα τοὺς μασστο[ύς]* (Μήτηρ Φιλίς, Μῆς Τιάμου).
21. Varinlioglu 1989, σ. 44 ἀρ. 3=Petzl 1994, ἀρ. 63: *κολασθεῖσα... κατὰ τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ* (Μῆς Ἀξιοττηνός).

IV. Γλουτὸς

22. Pleket 1978/79, σσ. 88-90 ἀρ. 13=Petzl 1994, ἀρ. 75: *τὸν γλουθροῦν*, παράσταση σκέλους καὶ γλουτοῦ (Ἐρτεμῖς Ἀναΐτις).
23. Buckler 1914/16, σσ. 172-173 ἀρ. 2=Petzl 1994, ἀρ. 122, πρβ. Pleket 1978/79, σ. 89: *κολαθῖσα ἰς τὸν γλουθρόν* (Μήτηρ Λητώ).

V. Κάτω ἄκρα

24. *TAM V I*, 322=Petzl 1994, ἀρ. 70: παράσταση σκέλους (Ἐρτεμῖς Ἀναΐτις, Μῆς Τιάμου).
25. Varinlioglu 1983, σσ. 78-80 ἀρ. 2=Petzl 1994, ἀρ. 102: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ὀρχαμανίτης).
26. Malay 1985, σ. 116 ἀρ. 5=Petzl 1994, ἀρ. 83: παράσταση ποδιοῦ (Μήτηρ Φιλίς).
27. Malay 1985, σ. 119 ἀρ. 20=Petzl 1994, ἀρ. 89: *κολασθεῖσα εἰς τὸν πόδα* (Μήτηρ Φιλίς).
28. Petzl 1994, ἀρ. 48: παράσταση ποδιοῦ (θεοὶ Νεακωμῆται).

VI. Ἄνω ἄκρα

29. *TAM V I*, 596=Petzl 1994, ἀρ. 78: παράσταση βραχίονα.

VII. Ἀπώλεια παρθενίας

30. Petzl-Malay 1987, σσ. 459-460=Petzl 1994, ἀρ. 59: πρβ. Chaniotis 1990, σσ. 128-129: *οὖσαν παρθένον διέρηξε* (Μῆς Ἀξιοττηνός).

VIII. Γεννητικὰ ὄργανα

31. Keil-Premmerstein 1911, σ. 25 ἀρ. 34=Malay 1985, σ. 125 ἀρ. 3: παράσταση τοῦ κατώτερου τμήματος ἀνδρικοῦ σώματος (Μήτηρ Φιλίς).

IX. Κωματώδης κατάσταση;

32. Malay 1988, σσ. 150-151 ἀρ. 4=Petzl 1994, ἀρ. 7: *κατέθηκεν ἰσοθάναντον* (Ζεὺς Ὀρείτης).
33. *TAM V I*, 179 b=Petzl 1994, ἀρ. 10: *κατέθηκεν... ἰσοθάναντους* (Ζεὺς Διδυμείτης).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Προβλήματα υγείας στα τόματα και τις αφιερώσεις
της Λυδίας και Φρυγίας

(Σε παρένθεση αναγράφονται οι θεοί που αναφέρονται στις σχετικές επιγραφές)

I. Ὀραση

1. TAM V I, 332: ὑπέρ υγείας τῶν ὀφθαλμῶν (Ἄρτεμις Ἀναίτις).
2. TAM V I, 347: παράσταση ὀφθαλμῶν (Μῆς Ἀξιοττηνός).
3. TAM V I, 349: παράσταση ὀφθαλμῶν (Μῆς Οὐράνιος, Μῆς Ἀξιοττηνός).
- 4-5. TAM V I, 354: ἀνάθημα δύο ἀτόμων, ἀνάγλυφη παράσταση δύο ζευγῶν ὀφθαλμῶν (Μήτηρ Ταρσηνή).
6. TAM V I, 586: [ὑπέρ τῆς] τελείης ὀφθαλμῶν... ὁράσεως (Ὅσιον-Δίκαιον).
7. TAM V I, 598: ὑπέρ ὀφθαλμῶν (Ὅσιον-Δίκαιον).
8. Van Straten 1981, σ. 139 ἄρ. 49.1: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ζεὺς Ἄλσηνός).
9. Van Straten 1981, σ. 140 ἄρ. 49.7: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ζεὺς Πεταρηνός).
10. Malay 1985, σ. 118 ἄρ. 19: ὑπέρ [τῶν ὀφθαλμῶν] (Μήτηρ Φιλίς).
11. Malay 1985, σ. 120 ἄρ. 28: παράσταση ὀφθαλμοῦ (Μήτηρ Φιλίς).
12. Malay 1985, σ. 123 ἄρ. 50: [ὑπέρ] τῆς [τελείης ὀφθαλμῶν ὁράσεως:] (Μήτηρ Φιλίς).
13. Sardis VII, ἄρ. 97: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἰασώ;).
14. Malay 1994, ἄρ. 79: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἀσκληπιός).

II. Κάτω ἄκρα

15. TAM V I, 252: τὸν πόδα πονήσας (Μῆς Ἀξιοττηνός).
16. TAM V I, 323: [ὑπέρ] τῆς ὁλοκληρίας [τῶν] ποδῶν (Ἄρτεμις Ἀναίτις, Μῆς Τιάμου).
17. TAM V I, 337: παράσταση σκέλους (Ὅσιον-Δίκαιον).
18. TAM V I, 344: παράσταση σκέλους (Μῆς Ἀξιοττηνός).
19. TAM V I, 402: παράσταση σκέλους (;).
20. TAM V I, 504: παράσταση ποδιοῦ.
21. TAM V I, 533: ὑπέρ τοῦ ποδός (Θεὰ Βρύζι).
22. TAM V I, 534: ὑπέρ τοῦ ποδός (Θεὰ Βρύζι).
23. Ramsay 1930, σ. 285 ἄρ. 8: [πτέρ:]ναν τραυ[ματισθέντος:] (Ἀπόλλων).
24. Van Straten 1981, σ. 138 ἄρ. 47.2: παράσταση σκέλους (Θεὰ Οὐρανία).
25. Van Straten 1981, σ. 139 ἄρ. 47.6: παράσταση σκέλους.
26. Van Straten 1981, σ. 139 ἄρ. 48.1 = MAMA IV, 266: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Τρόσου).
27. Van Straten 1981, σ. 139 ἄρ. 49.4: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ἄλσηνός).
28. Van Straten 1981, σ. 139 ἄρ. 49.5: παράσταση δύο σκελῶν (Ζεὺς Ἄλσηνός).
29. Van Straten 1981, σ. 139 ἄρ. 49.6: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ὀροχορείτης;).
30. Van Straten 1981, σ. 140 ἄρ. 49.8: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Πεταρηνός).
31. Varinlioglu 1983, σσ. 77-78 ἄρ. 1: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ὀρχαμανεΐτης).

32. Malay 1985, σ. 115 άρ. 2: παράσταση σκέλους (Μήτηρ Φιλίς).

33. Malay 1985, σ. 118 άρ. 14: παράσταση ποδιού (Μήτηρ Φιλίς).

III. Άνω άκρα

34. Van Straten 1981, σ. 139 άρ. 49.2: παράσταση βραχίονα (Ζεύς Πεταρενός).

35. Van Straten 1981, σ. 139 άρ. 49.3: παράσταση βραχίονα (Ζεύς Όροχορείτης).

36. Malay 1994, άρ. 79: παράσταση χειριού (Άσκληπιός).

IV. Στήθος

37. TAM V I, 324: *ύπερ των μαστών* (Άρτεμις Άναΐτις, Μής Τιάμιου).

38. Keil-Premmerstein 1911, σ. 94 άρ. 6: παράσταση μαστών.

39. Van Straten 1981, σ. 138 άρ. 47.4: παράσταση μαστών (Θεός Ύψιστος).

40. Van Straten 1981, σ. 138 άρ. 47.5: παράσταση μαστού (Μής Λαβάνας, Ζεύς).

41. Malay 1985, σ. 120 άρ. 32: παράσταση μαστού (Μήτηρ Φιλίς).

V. Γεννητικά όργανα

42. Malay 1985, σ. 115 άρ. 1: παράσταση άνδρικών γεννητικών οργάνων (Μήτηρ Φιλίς).

VI. Έγκυμοσύνη, στειρότητα

43. TAM V I, 462: *ύπερ γυνεκός... ει έλευθερωθῆ*.

44. Malay 1988, σ. 150 άρ. 3 = Petzl 1994, άρ. 65: *εϋξάτο, ει τεκνώσει* (Μής Ά-ξιοτηνός).

VII. Παθήσεις άλλων οργάνων

Αϋτιά

45. TAM V I, 461 b: *ύπερ παρωτίδων*.

46. Malay 1994, άρ. 79: παράσταση οφθαλμών (Άσκληπιός).

Πλευρά

47. SEG, VI, 213: *οτι τη[ς] πλε(υ)ρᾶς αποη[όν] με έτήρησε[ς]* (Άπόλλων Προπύ-λαιος).

Έσωτερικά όργανα

48. TAM V I, 330: *πάσχονσα τοῖς έσοθεν* (Άρτεμις Άναΐτις).

Άναπνευστικές διαταραχές

49. TAM V I, 247: *διά την περίπνυν* (Όσιον-Δίκαιον).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALESHIRE, S., *The Athenian Asklepieion: The People, Their Dedications, and the Inventories*, Ἀμοστερντάμ 1989.
- BOUDON, V., «Le rôle de l'eau dans les proscriptions médicales d'Asclépios chez Galien et Aelius Aristide», στο *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec. Actes du Colloque organisé à Paris du 25 au 27 novembre 1992* (Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 28), Παρίσι 1994, σσ. 157-168.
- BUCKLER, W.H., «Some Lydian Propitiatory Inscriptions», *Annual of the British School at Athens* 21 (1914/16), σσ. 169-183.
- BURESCH, K., *Aus Lydien. Epigraphisch-geographische Reisefrüchte*, Λυψία 1898.
- BURKERT, W., *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur*, Χαϊδελέβεργη 1984.
- CHANIOTIS, A., *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften. Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie*, Στουτγάρδη 1988.
- CHANIOTIS, A., «Drei kleinasiatische Inschriften zur griechischen Religion», *Epigraphica Anatolica* 15 (1990), σσ. 127-133.
- CHANIOTIS, A., «Illness and Cures in the Greek Propitiatory Inscriptions and Dedications of Lydia and Phrygia», στῶν PH. J. VAN DER EUIK - H.F.J. HORSTMANSHOFF - P.H. SCHRIJVERS (ἐκδ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*, τόμ. 2, Ἀμοστερντάμ-Ατλάντα 1995, σσ. 323-344.
- CREMER, M.L. - NOLLE, J., «Lydische Steindenkmäler», *Chiron* 18 (1988), σσ. 199-214.
- DANFORTH, L.M., *Firewalking and Religious Healing. The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement*, Πρίνστον 1989.
- DAVARAS, C., *Guide to Cretan Antiquities*, Ἀθήνα ²1976.
- EDELSTEIN, E.J. - EDELSTEIN, L., *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*, Βαλτιμόρη 1945.
- ESSER, A., *Das Antlitz der Blindheit in der Antike*, Λέιντεν ²1961.
- FORSÉN, B., «Gliederweihungen aus Piraeus», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87 (1991), σσ. 173-175.
- FORSÉN, B. - SIRONEN, E., «Parische Gliederweihungen», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87 (1991), σσ. 176-180.
- FRISCH, P., «Über die lydisch-phrygischen Steininschriften und die "confessiones" des Augustinus», *Epigraphica Anatolica* 2 (1983), σσ. 41-45.
- FURLEY, W.D., «Besprechung und Behandlung. Zur Form und Funktion von ἐπωδαί in der griechischen Zauberméizin», στῶν G.W. MOST - H. PETERSMANN - A.M. RITTER (ἐκδ.), *Philanthropia kai Eusebeia. Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag*, Γοττιγγή 1993, σσ. 80-104.
- GORDON, R., «The Healing Event in Graeco-Roman Folk-Medicine», στῶν PH. J. VAN DER EUIK - H.F.J. HORSTMANSHOFF - P.H. SCHRIJVERS (ἐκδ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*, τόμ. 2, Ἀμοστερντάμ-Ατλάντα 1995, σσ. 363-376.

- GRMEK, M.D., *Diseases in the Ancient World*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1989.
- GSCHNITZER, F., «Eine persische Kultstiftung in Sardeis und die "Sippengötter" Vorderasiens», στὼν W. MEID - H. TRENKWALDER (ἐκδ.), *Im Bannkreis des Alten Orients. Studien zur Sprach- und Kulturgeschichte des Alten Orients und seines Ausstrahlungsraumes Karl Oberhuber zum 70. Geburtstag gewidmet*, Ἰνσμπρουκ 1986, σσ. 45-54.
- HERRMANN, P. - POLATKAN, K.Z., *Das Testament des Epikrates und andere neue Inschriften aus dem Museum von Manisa*, Βιέννη 1969.
- HERRMANN, P., «Sühn- und Grabinschriften aus der Katakekaumene im archäologischen Museum von Izmir», *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien* 122 (1985), σσ. 248-261.
- HERRMANN, P. - VARINLIOGLU, E., «Theoi Pereudinoi. Eine Gruppe von Weihungen und Sühneinschriften aus der Katakekaumene», *Epigraphica Anatolica* 3 (1984), σσ. 1-17.
- HERZOG, R., *Die Wunderheilungen von Epidaurus*, Λυψία 1931.
- JACKSON, R., *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, Λονδίνο 1988.
- KEIL, J. - PREMIERSTEIN, A. VON, *Bericht über eine zweite Reise in Lydien*, Βιέννη 1911.
- KOTANSKY R., «Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets», στὼν CHR. A. FARAONE - D. OBINK (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 107-137.
- KRAUSE, C., «Hostia» στὴν *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. V (1931), σσ. 236-282.
- KUDLIEN, F., «Beichte und Heilung», *Medizinhistorisches Journal* 13 (1978), σσ. 1-14.
- LAMBRINOUDAKIS, V., «L'eau médicale à Épidaur», στὸ *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec. Actes du Colloque organisé à Paris du 25 au 27 novembre 1992* (*Bulletin de Correspondance Hellénique*, Suppl. 28), Παρίσι 1994, σσ. 225-236.
- MALAY, H., «The Sanctuary of Meter Phileis Near Philadelphia», *Epigraphica Anatolica* 6 (1985), σσ. 111-125.
- MALAY, H., «New Confession-Inscriptions in the Manisa and Bergama Museums», *Epigraphica Anatolica* 12 (1988), σσ. 147-152.
- MALAY, H., «Θυμολυτεῖν and θυμολυσία and the Cult of Apollon Axyros in Lydia», *Epigraphica Anatolica* 20 (1992), σσ. 75-76.
- MALAY, H., *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum* (TAM, Ergänzungsband, 19), Βιέννη 1994.
- MALAY, H. - PETZL, G., «Neue Inschriften aus den Museen Manisa, Izmir und Bergama», *Epigraphica Anatolica* 6 (1985), σσ. 55-68.
- MANGANARO, G., «La dedica di un aphidrysma di Men Axittenos del 118 d.C.», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 61 (1985), σσ. 199-203.
- MEIER, C.A., *Antike Inkubation und moderne Psychotherapie*, Ζυρίχη 1949.
- MERKELBACH, R., «Aurelia Artemisia aus Ephesos, eine geheilte Augenkranke», *Epigraphica Anatolica* 20 (1992), σ. 55.
- MOULINIER, L., *Le pur et l'impur dans la pensée des Grecs d'Homère à Aristote*, Παρίσι 1952.
- MÜLLER, H., «Ein Heilungsbericht aus dem Asklepieion von Pergamon», *Chiron* 17 (1987), σσ. 193-233.
- NICOLAOU, I., «Les bouillottes thérapeutiques de Paphos et leurs parallèles hors de Chypre», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 113 (1989), σσ. 301-318.

- NILSSON, M.P., *Geschichte der griechischen Religion*, τόμ. 2, Μόναχο ²1961.
- NOORDA, S., «Illness and Sin, Forgiving and Healing», στοῦ M.J. VERMASEREN (ἐκδ.), *Studies in Hellenistic Religions*, Λέυντεν 1979, σσ. 215-224.
- PARKER, R., *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Ὁξφόρδη 1983.
- PETTAZZONI, R., *La confessione dei peccati*, τόμ. 3: *Siria, Hittiti, Asia Minore, Grecia*, Μπολῶνια 1936.
- PETTAZZONI, R., «Confession of Sins and the Classics», στοῦ *Essays on the History of Religion*, Λέυντεν 1954, σσ. 55-67.
- PETZL, G., «Sünde, Strafe, Wiedergutmachung», *Epigraphica Anatolica* 12 (1988), σσ. 155-166.
- PETZL, G., «Lukians Podagra und die Beichtinschriften Kleinasien», *Métis* 6 (1991), σσ. 131-145.
- PETZL, G., *Die Beichtinschriften Westkleinasiens (Epigraphica Anatolica 22)*, Βόννη 1994.
- PETZL, G., «Ländliche Religiosität in Lydien», στοῦ E. SCHWERTHEIM (ἐκδ.), *Forschungen in Lydien (Asia Minor Studien, 17)*, Βόννη 1995, σσ. 37-48.
- PETZL, G. - MALAY, G., «A New Confession Inscription from the Katakakumene», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 28 (1987), σσ. 459-472.
- PLEKET, H.W., «New Inscriptions from Lydia», *Talanta* 10/11 (1978/79), σσ. 74-91.
- PLEKET, H.W., «The Social Status of Physicians in the Graeco-Roman World», στῶν PH. J. VAN DER EIJK - H.F.J. HORSTMANSHOFF - P.H. SCHRIJVERS (ἐκδ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*, τόμ. 1, Ἀμοστερνταμ-Ἀτλάντα 1995, σσ. 27-34.
- RAMSAY, W.M., «Anatolica quaedam», *Journal of Hellenic Studies* 50 (1930), σσ. 263-287.
- REITZENSTEIN, R., *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundlagen und Wirkungen*, Λυψία ³1927.
- RICL, M., «The Appeal to Divine Justice in the Lydian Confession-Inscriptions», στοῦ E. SCHWERRHEIM (ἐκδ.), *Forschungen in Lydien (Asia Minor Studien, 17)*, Βόννη 1995, σσ. 67-76.
- ROBERT, L., *Études anatoliennes*, Παρίσι 1937.
- ROBERT, L., *Nouvelles inscriptions de Sardes*, Παρίσι 1964.
- ROHDE, E., *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Τυβίγγη ¹⁰1925.
- SCARBOROUGH, J., «The Pharmacology of Sacred Plants, Herbs, and Roots», στῶν CHR. A. FARAONE - D. OBBINK (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 128-174.
- SIEBENTHAL, W. VON, *Krankheit als Folge der Sünde. Eine medizinhistorische Untersuchung*, Ἀννόβερο 1950.
- STEINLEITNER, F.S., *Die Beicht im Zusammenhange mit der sakralen Rechtspflege in der Antike*, Μόναχο 1913.
- STENGEL, P., *Opferbräuche der Griechen*, Λυψία-Βερολίνο 1910.
- VAN STRATEN, F.T., «Gifts For the Gods», στοῦ H.S. VERSNEL (ἐκδ.), *Faith, Hope, and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, Λέυντεν 1981, σσ. 65-151.
- STRUBBE, J.H.M., «Cursed Be He That Moves My Bones», στῶν CHR. A. FARAONE - D.

- OBBINK (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 33-59.
- VARINLIOGLU, E., «Zeus Orkamaneites and the Expiatory Inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 1 (1983), σσ. 75-86.
- VARINLIOGLU, E., «Eine Gruppe von Sühneinschriften aus dem Museum von Usak», *Epigraphica Anatolica* 13 (1989), σσ. 37-50.
- VERSNEL, H.S., «Beyond Cursing: The Appeal to Justice in Judicial Prayers», στὼν CHR. A. FARAONE - D. OBBINK (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 60-106.
- ZINGERLE, J., «Heiliges Recht», *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 23 (1926), Beiblatt, σσ. 5-72.